

म. ग्रं. सं. ठाणे

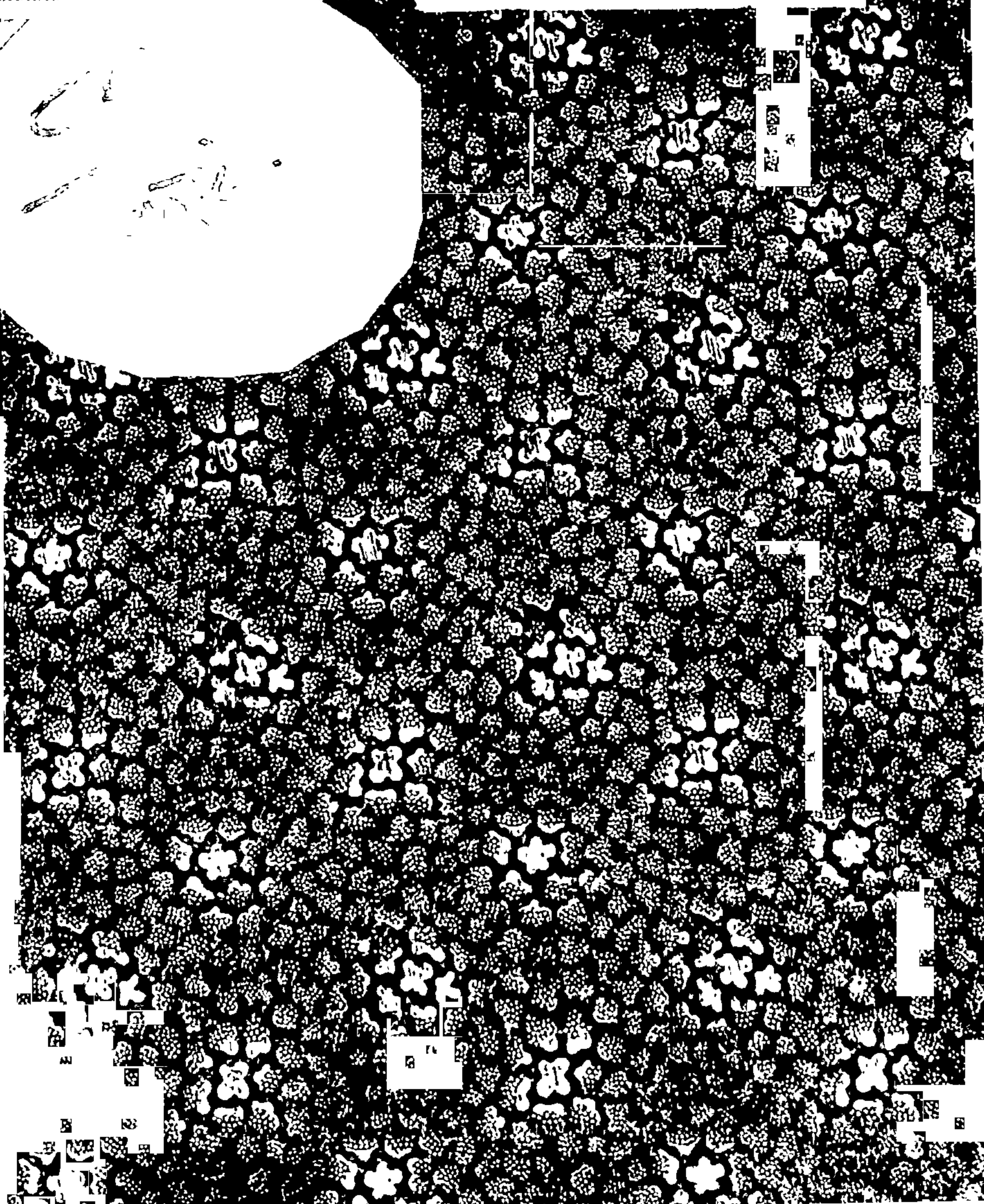
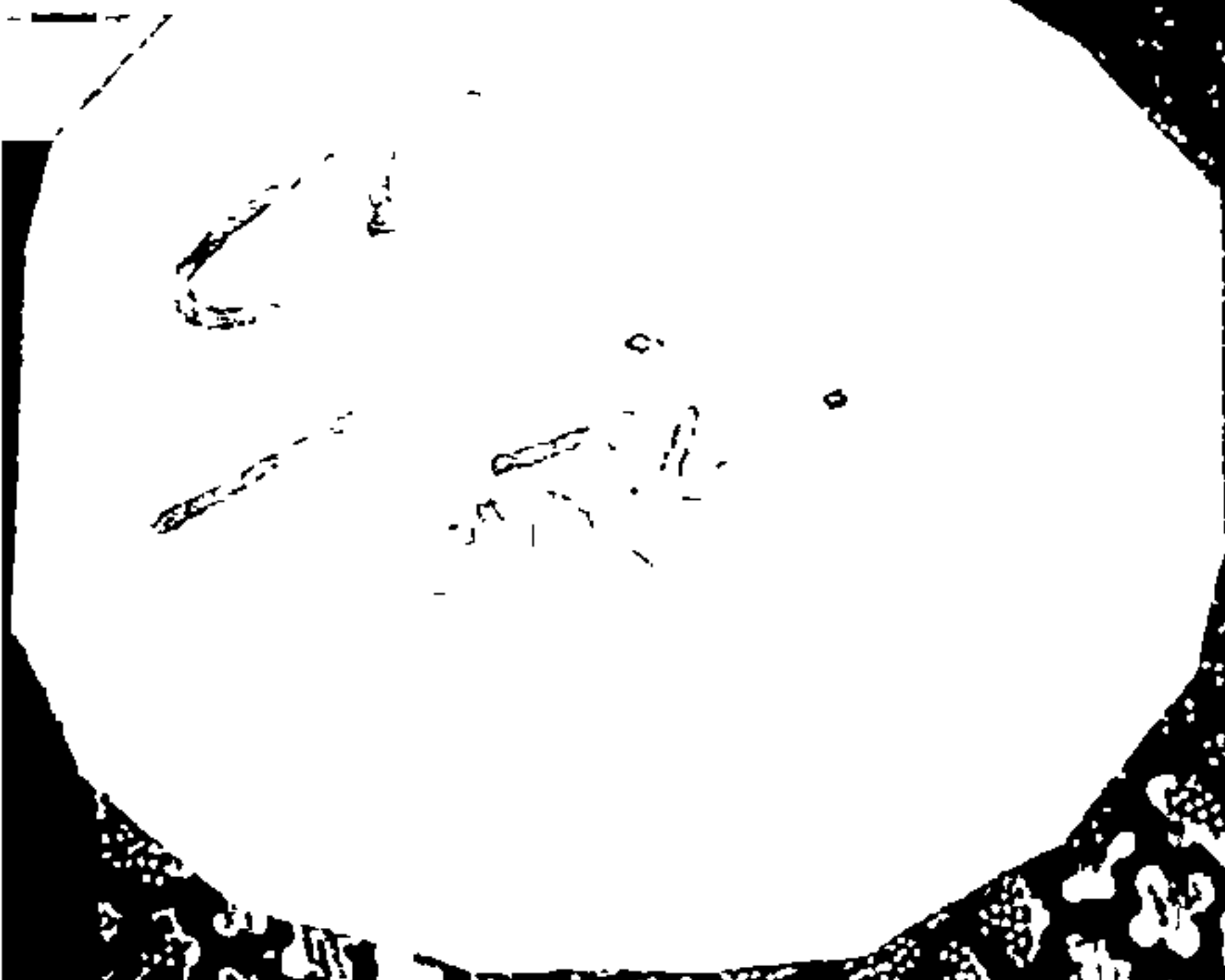
सन

विषय

लेखक

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

मार्च १९२०

महाराष्ट्रकोकिल मा. पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध झालेली

अनुरागपत्रिका.

C. I.
२६६५

ही

लहानशी गोष्ट,

एकनाथ गणेश भांडारे,

तार मास्तर, भुसावळ,

ह्यांनी

सुशिक्षित स्त्रीपुरुषांच्या मनोरंजनार्थ लिहिली.

[सर्व प्रकारचे हक्क राखून ठेविले आहेत.]

प्रकाशक :

मराठी लिटररी सोसायटी,

गिरगांव पोस्ट, मुंबई.

मुंबई:—“तत्त्वनिवेचक” छापखान्यांत छापिली.

सप्टेंबर सन १८९३.

किंमत अडीच आणे.

[डिसेंबर १८९३ अखेर घेणारांस किंमत फारच कमी केली आहे.]

हिंदुस्थानची राजकीय स्थिति दाखविणारी मजेदार मराठी कादंबरी.

हिंद आणि ब्रिटानिया.

ही कादंबरी मूळची गुजराथी भाषेत असून ती इतकी अद्वितीय व सर्वात्कृष्ट झाली आहे की, हिंदुस्थानातील सर्व वर्तमानपत्रांनी तिची वाहवा केली आहे एवढेच नव्हे पण अमेरिका, फ्रान्स, एशिया, इंग्लंड, इत्यादि देशांतील नामांकित पत्रकागं-च्याही प्रशंसनेस ती पात्र झाली आहे. ह्या कादंबरीमध्ये लॉर्ड मेयो, लॉर्ड लॉरेन्स, लॉर्ड मनरो, लॉर्ड केनवॉर्न, सर जॉन के, कर्नल मेडोज टेलर, कर्नल म्यालिसन, डाक्टर हंटर, फॉसेट, कॉव्हेन, मार्समन, ब्राईट, एडविन आर्नाल्ड, कॉटन वगैरे महापुरु-षांची हिंदुस्थानाविषयीचीं मतें फार चातुर्याने, हिंदुस्थान आणि इंग्लंड ह्या दोन स्त्रिया कल्पून, त्यांच्या मुखांतून दिग्दर्शित केली आहेत. ह्यांतील विषय इतका महत्त्वाचा आहे की, प्रत्येक राष्ट्रहितचिंतकानें त्याचें अवश्य मनन केलें पाहिजे. ह्या कादंबरीच्या प्रारंभी उदार मूर्ति लॉर्ड रिपन ह्यांचें चित्र व शेवटीं कांहीं सुंदर पद्यें जोडलीं आहेत. प्रत्येक सहृदय वाचकास ही कादंबरी वाचतांना खरोखर स्वदेश-स्थिति पाहून नानाप्रकारच्या महत्त्वाच्या कल्पना आल्यावांचून राहणार नाहींत! कादंबरीच्या नमुन्याचें सुरस वर्णन करून त्यांत राजकीय स्थितीचा देखावा हुबेहुब व्ठविण्याची ग्रंथकर्त्याची शैली खरोखर अत्यंत प्रशंसनीय आहे. ह्या कादंबरीवर राजद्रोहाचा आरोप येऊन तिचा खुद्द गव्हरनर—जनरलच्या कौन्सिलांत विचार होऊन ती पूर्ण गजनिष्ठ ठरली आहे. ज्या पुस्तकाबद्दल एवढा विचार झाला आहे, व जें सर्व पृथ्वीवर अत्युत्तम ह्मणून ठरलें आहे, आणि इंग्रजी, बंगाली व उर्दु इत्यादि भाषांत ज्याची भाषांतरे होत आहेत, त्याचें मराठी भाषांतर किती वाचनीय व विचारणीय झालें असेल याची कल्पना वाचकांनींच करावी. छपाई अत्युत्कृष्ट व कागद मोहरें-दार वापरला आहे. तेव्हां हें अंतर्बाह्य सुंदर पुस्तक प्रत्येक महाराष्ट्रभाषा जाण-णानें अवश्य संग्रहीं ठेवावें अशी आमची त्यास विनंति आहे.

पुस्तकाचा सांवा डेमी अष्टपत्री असून पृष्ठसंख्या ३१५ आहे. किंमत रु. १॥ असून ट. ख. ६३ आणे जास्त पडेल,

डिसेंबर १८९३ अखेर घेणारांस ट. ख. सह किं. फक्त रु. १॥ पडेल.

फारच थोड्या प्रति शिल्लक आहेत, करितां मागविणारांनीं त्वरा करावी.

पत्ता—मराठी लिटररी सोसायटी, गिरगांव पोस्ट मुंबई.

प्रस्तावना.

सुशिक्षणाचा परिणाम चांगला झाल्यास नवल नाही. परंतु वाईट झाल्यास मात्र आश्चर्य आहे. तथापि त्यांत आश्चर्य वाटण्याचीही आवश्यकता नाही. कारण ह्या जगांत कांहीं कांहीं गोष्टी अशा आहेत की, त्यांचा परिणाम कधीही वाईट होऊं शकत नाही. सुधापानानें मनुष्य मेल्याचें, सुशिक्षणानें अपकीर्ति झाल्याचें, सदाचारानें दुःखांत पडल्याचें, संतसमागमानें नरकवास भोगल्याचें, किंवा रत्नालंकारांनीं शोभा हरण केल्याचें आजपर्यंत कधीही कोणी ऐकलें नसेल. कदाचित् ऐकलें असें गृहित धरून चाललें तर त्याचें कारण “भ्रमवी श्रमवी मळवी; पळवी सत्कीर्तिला दुराग्रह रे!” या मयुरोक्तींत सांपडेल. ह्मणून भलत्याच गोष्टी-विषयीं कोणी कधीही दुराग्रह धरूं नये. शिक्षणानें पुरुषवर्गावर परिणाम चांगला होतो आणि स्त्रीवर्गावर उलट होतो, असें नाही. तो चांगला अथवा वाईट होणें ज्याच्या त्याच्या आचारविचारावर अवलंबून आहे. ह्मणून कोणतीही गोष्ट करणें झाल्यास ती विचारानें करावी. तींत अविचार झाल्यास पुढें पश्चात्ताप होतो. तो होऊं नये, व सुशिक्षित व निरपराधी स्त्रिया, पुरुषांच्या अविचारपिशाचिकेस विनाकारण बळी पडूं नयेत, ह्मणून ह्या दोन ओळी प्रिय वाचकांस सादर केल्या आहेत.

ए. ग. भांडारे.

अभिप्राय.

रा. रा. एकनाथ गणेश भांडारे, यांस

वि. वि. अरिस्टॉटलच्या मते दुःखपर्यवसायी नाटकाचा मुख्य उद्देश एखाद्या विकाराच्या परिणामाचें हुबेहुब वर्णन करून, त्या विकाराविषयीं मनुष्याच्या मनांत तिरस्कार उत्पन्न करणें, हाच असला पाहिजे. प्रस्तुत कादंबरी—या पुस्तकाला कादंबरी ह्मणतां येईल तर—मध्ये संशयखोरपणाची उत्पत्ति व तिचे परिणाम चांगल्या तऱ्हेनें दाखविले आहेत. आणि गोष्ट संपूर्ण वाचून गेल्यावर मनांत संशय-खोरपणाबद्दल अप्रीति उत्पन्न होते. अशा नाटकाच्या किंवा गोष्टीच्या नायका-संबंधानें असें झटलें आहे की, एक खेरीजकरून, सर्व गोष्टींत त्याचें वर्तन चांगलें असलें पाहिजे. ह्मणजे एक दुर्गुण नसता, तर तो खचित सद्गुणाचा केवळ पुतळाच

झाला असता; असें त्या संबधानें ह्यणतां यावें. यामुळें होतें काय कीं आपल्या मनांत त्याचेविषयीं दया उत्पन्न झाली पाहिजे. आणि अखेरपर्यंत या दुर्गुणाच्या फेऱ्यांत सांपडल्यामुळेंच त्याला ही दशा प्राप्त झाली याबद्दल मनाला वाईट वाटलें पाहिजे. या गोष्टीच्या नायकाची स्थिति अशीच आहे. तो सर्व सद्गुणसंपन्न आहे. त्याच्या मनाचा मोकळेपणा, स्वस्वीवर प्रेम, सुधारलेले विचार वगैरे पाहून मनांत त्याविषयीं प्रेम उत्पन्न होते. आणि जेव्हां आह्मी त्याला संशयखोरपणाच्या—“सैतानाच्या”—पाशांत पडलेला पहातो त्यावेळीं त्याच्या परिणामाविषयीं हळहळ वाटते. आणि जेव्हां याच दुष्ट विकारामुळें त्याचा अंत झालेला पहातो त्यावेळीं मनांत त्याचे-विषयीं अनुकंपा उत्पन्न होते. कादंबरी फार विस्तृत न झाल्यामुळें निरानिराळ्या पात्रांचें स्वभावचित्रांकन चांगल्या तऱ्हेनें झालें नाहीं. पण एकंदरीत “अनुरागपत्रिका” ही गोष्ट चांगलीच साधली आहे. लोभ असावा ही विनंति.

नागपूर.

हरि महादेव पंडित.

प्रिय मित्र एकनाथपंत भांडारे, यांस

प्रेमपूर्वक सा. न. वि. वि. आपली “अनुरागपत्रिका” समग्र वाचून पाहिली. विषयाची रचना व भाषापद्धति फारच मनोरम आहेत. साधें वर्णन गोढ भाषेत लिहिण्याची हातोटी आपणांस बरी साधली आहे. कथानक जरी वाईट नाहीं तरी तें आपल्या भाषारमणीसारखें सुंदर आहे असें ह्यणवत नाहीं. तथापि पुस्तक एकदां हातांत घेतलें म्हणजे समग्र वाचल्याखेरीज खालीं ठेवत नाहीं हें मी स्वानुभवावरून सांगतो. ह्या ‘पत्रिके’वरून आपण लौकरच सुंदर कादंबरीकार बनाल असें वाटतें. परंतु सतत परिश्रमावांचून कोणताही उत्तम गुण प्राप्त होत नसतो, हें लक्षांत ठेवावें. असो. प्रस्तुतच्या कृतिबद्दल आपलें सप्रेम अभिनंदन करून हें पत्र पुरें करतो. लोभ असावा ही सविनय विनंति.

सातारा. }

आपला,

दत्तात्रय बळवंत पारसनीस.

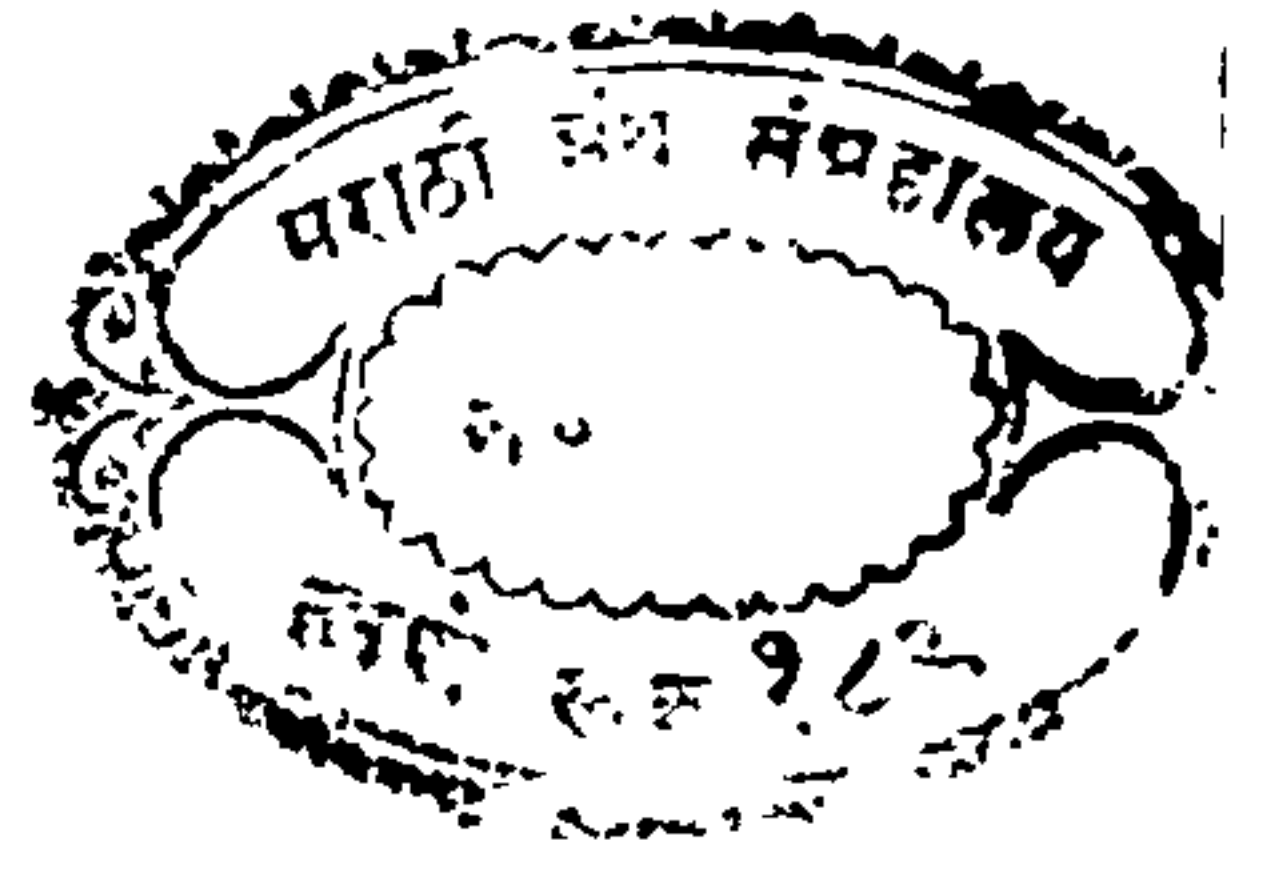
रा. रा. एकनाथपंत भांडारे, यांस

वि. वि. आपल्या ‘अनुरागपत्रिका’ गोष्टीचें संविधानक व दुसऱ्या तदंगभूत गोष्टी उत्कृष्ट जुळव्या गेल्या आहेत. चटकदारपणा असा साधला आहे कीं अखेरपर्यंत पोंहचविल्याखेरीज पुस्तक खालीं ठेवत नाहीं. भाषेच्या संबधानें सहज होण्यासारखे फेरफार केले तर हें पुस्तक अधिक हृदयंगम होणार आहे. मराठी भाषेत अलीकडे उत्तमांत गणल्या जाणाऱ्या कादंबऱ्यांत हीस ठेवतां येईल, इतकी हिची योग्यता आहे.

घोटी स्टेशन, }
जी. आय. पी. रेलवे. }

आपला मित्र,
मोरेश्वर विष्णू पळणीटकर.

27-992
90

अनुरागपत्रिका.

सहसा विदधीत न क्रियाम् ।
अविवेकः परमापदां पदम् ॥

—भारवि.

पुण्यास एक प्रसिद्ध भिषग्वर्य आहेत. जातीचे मराठेच. परंतु शस्त्रक्रियेंत त्यांचा अगदीं हातखंडा. एके दिवशीं त्यांचेकडे एक रोगी आला. तो अगदीं उदास, निस्तेज व पिंजळट दिसत होता. त्याचे अंगांत शक्ति नव्हती. पण त्याचा चेहरा पाहिला ह्मणजे त्याच्या त्या मुखम्लानतेवर एक प्रकारचे अंतर्गत विकार दिसत असत. त्यामुळे त्याचे अंगावर फिक्रेपणाची छाया चांगलीच पडलेली दिसे. डोळ्यांचीं पातीं खालीं झालेलीं असून त्याचें तोंड जरा लांबट झालेलें दिसे. त्यानें आपल्या गळ्यांत माळेसारखें एक फडकें बांधून त्यांत उजव्या हाताचें मनगट तरंगतें धरलें होतें. त्यावरून त्याच्या त्या हाताला कांहीं इजा झाली असावी असें वाटे. कारण, तो आपलेकडून जरी दीर्घ प्रयत्न करीत असे, तरी त्या हाताच्या दुःखापासून त्याला ज्या भयंकर वेदना होत त्या त्याचे ओष्ठद्वयास प्रकंपित करून त्याचें कण्हणें व चेहेऱ्यावरील केविलवाणेपणा आपोआप बाहेर पाडीत. तो त्या वैद्याजवळ गेला, आणि मोठ्या दुःखानें व दीन मुद्रेनें ह्मणाला:—

“महाराज! आपणच कां ते प्रसिद्ध शस्त्रवैद्य?”

वैद्य—होय तोच मी! आपणांस काय होतें?

रोगी—किती तरी दुर्दैवी मी! पुण्यांतले पुण्यांत राहून आपणासारख्या प्रतिधन्वंतरीच्या दर्शनसुखास म्यां आजपर्यंत अंतरणें माझ्या दुर्दैवाचेंच दर्शक खरें! आतां जरी ह्या हातापासून मला असह्य इजा होत आहे, तरी तीच आपल्या दर्शनास कारण झाल्यामुळे मला एक प्रकारचा संतोषच होत आहे! आपल्या सारख्यांचें दर्शन होणें म्हणजे ओषधिपतीचाच अनुग्रह होणें आहे, यांत संशय नाही! काय करूं, वैद्यराज? हें दुःख आतां मला सहन होत नाही! अयाई!

असें ह्मणून तो रोगी डोळ्यांतून अश्रु गाळण्याच्या वेतांत आला. तथापि, वैद्यराज स्तुतिप्रिय असल्यामुळे, व ती स्तुतिही, त्या रोग्याच्या त्या एकंदर पोषाखाच्या धाटमाटावरून, नवीन मताच्या एका विद्वानाकडूनच होत आहे, असा वैद्यराजांचा कल झाल्यामुळे, ते बरेच खुलले! परंतु तो रोगी दुःखातिशयानें अगदींच त्रासला आहे! उभें रहाण्यास त्याचे अंगांत शक्ति नाही! व त्याचे पायही लटलटां कांपत आहेत, असे पाहून वैद्यराजांनीं त्याला एका खुर्चीवर बसविलें. तेव्हां तो त्यांस

कृतज्ञतापूर्वक ह्मणाला कीं :—“माझ्या या येण्यापासून आपणांस मोठा त्रास झाला असेल! पण काय करूं? निरुपाय झाला तेव्हां—”

वैद्य—(मध्येच) त्रास कसला आला आहे त्यांत? तुमच्या सारख्यांचा समाचार घेण्यांत आम्ही कांहीं विशेष करतो असें नाही! आमचें तें कर्तव्यच आहे!

रोगी—पहा! बुवा! मी फारच त्रासून गेलों आहे! आठ दिवस झाले, डोळ्यांला डोळा नाही. माझ्या या उजव्या हाताला काय झालें आहे तें पहा! कांहीं अस्थिभंग झाला आहे, कां रक्त थिजलें आहे, कां धमनीची शीर गोळा होऊन सापासारखें वेटाळें घालून बसली आहे; काय झालें आहे तें कळत नाही! दुःखाच्या भयंकर वेदना मात्र प्राण कासाविस करतात! पहिल्या पहिल्यानें इतकें कांहीं वाटत नव्हतें! परंतु येवढ्या सात आठ दिवसांतच त्यानें विशेष उचल घेतली आहे! काय सांगूं, वैद्यराज! हें जळजळणें व ह्या तिडका प्रत्यक्ष शत्रूला सुद्धां नसाव्या! माझ्यानें जेव्हां हें दुःख सहन करवेना, तेव्हां माझ्या बहुतेक सर्व मित्रांनीं आपलें नांव घेऊन मला आपणाकडेच जाण्याविषयीं सांगितलें! ते ह्मणाले, शस्त्रक्रियेंत मोठ-मोठ्या इंग्रजी डाक्तरांसही आपण खालीं पहावयास लावितां! आणि वैद्यराज! आपण आपल्या कलेंत निपुण असालच! परंतु मनुष्य जेव्हां एखाद्या दुखण्यानें वेढा होतो, तेव्हां त्याला जो कोणी जे कांहीं उपाय सांगतो, त्या सर्वांवर त्याचा, भावी आशेनें, विश्वास बसून तो ते उपाय करावयास लागतो. त्याप्रमाणे कोणी-कडून तरी मी या दुःखांतून मुक्त व्हावें येवढ्याच हेतूनें, भाड्याची गाडी करून, आपल्या पायापार्शीं आलों आहे! तारा किंवा मारा!

असें ह्मणून त्यानें त्या वैद्यराजांचे पाय धरले. व शोकाकुल होत्साता तो आपल्या नेत्राश्रूंनीं त्यांचें पादप्रक्षालन करूं लागला! ते वैद्यराज नामांकित असून कोंवळ्या मनाचे होते. व जेणेंकरून बाह्योपचारानेंच रोग्याच्या मनाला किंचित् स्वास्थ्य यावें, अशी ते बहुधां प्रत्येक रोग्याशीं वर्तणूक ठेवीत. त्याप्रमाणें ह्या रोग्याशींही ते विशेष सलगीनें वागूं लागले. त्यांनीं त्याला दोन घैर्यांच्या गोष्टी सांगून ह्मटलें :—“पाहूं तुमचा हात!”

रोग्यानें मोठ्या कष्टानें त्या माळेसारख्या फडक्यांतला हात बाहेर काढून म्हटलें :—“हा पहा माझा हात! ज्या ठिकाणीं तो जळजळून मला असह्य वेदना देत आहे, तेवढा भाग जर आपण कृपाकरून कापून काढाल, तर आपले मजवर मोठे उपकार होतील! आणि आपण जर ही माझी विनंति अमान्य कराल, तर ह्या दुःखानें मी खचित वेढा होऊन जाईन!”

वैद्य—कोठें आहे ती दुःखाची जागा? दाखवा पाहूं?

रोगी—(तो हात पुढें करून) ही पहा, ह्या येथें मनगटावर आहे!

वैद्य—(ती जागा बोटानें दावीत) येथेंच कां?—

रोगी—(दुःखानें ओरडत) अया—या—या—ई ! नका हो दाबूं इतक्या जोरानें!
वैद्य—येथेच जळजळतें ना?

रोगी—होय ! हजारों इंगळ्या लागल्या आहेत त्या येथेच ! ह्याच जागीं !

वैद्य—मी जेव्हां ही जागा दाबतो तेव्हां त्या दुखऱ्या जागेवर तुम्हांला कांहीं स्पर्शज्ञान होतें काय?

“दुःखाखेरीज दुसरें स्पर्शज्ञान तें कसलें व्हावयाचें?” त्या रोग्यानें वैद्याला साश्रु उत्तर दिलें.

वैद्य—पण तुम्ही जे हे अश्रु गाळतां ते कोणत्या दुःखानें ? तुम्ही चांगले जवान-मर्द आहां ! असें असतां यःकश्चित् दुखण्यानें तुम्ही इतके बेजार होऊन बायकांसारखे अश्रु ढाळीत वसतां, हें काय ? कोणत्या दुःखापासून तुम्हांला या अन्तरवेदना होतात ?

रोगी—(दीन मुद्देनें) काय ? कोणत्या दुःखापासून ? हाय ! हाय ! तें मी कसें—

‘कसें’ ह्मणतांच, रोगी दचकल्यासारखा होऊन त्यानें आपली जीभ आखडती घेतल्याचा वैद्यास भास झाला. वैद्यराज मोठे चाणाक्ष होते. पण खोल पाण्यांत शिरून आपणांस काय करावयाचें आहे ? असा त्यांनीं आपल्याशीं विचार करून अधिक चिकित्सा करण्याचा नाद सोडला ! पण रोगी मात्र आपल्या दुःखांत अधिक चूर होऊन गेला, असें जेव्हां त्यांस दिसून आलें, तेव्हां त्यांस खरोखर वाईट वाटलें. त्यामुळें ते जरा आपली खुर्ची पुढें करून त्या रोग्याचा हात निमुळता पाहूं लागले ; परंतु त्या ठिकाणीं त्यांना अंगरोगाचें कांहींच चिन्ह दिसेना ! तेव्हां ते त्या रोग्यास मोठ्या आश्चर्यानें ह्मणाले :—“ काय हो हा चमत्कार तरी ? आजपर्यंत मी पुष्कळ रोग पाहिले परंतु असा विलक्षण रोग माझ्या पाहण्यांत कधींच आला नाही ! मला तर या जळजळणाऱ्या जागेवर कांहीं एक दिसत नाही ! ”

रोगी—मलाही पण कांहीं दिसत नाही ! परंतु हें जळजळणें इतकें कांहीं भयंकर आहे कीं तें सांगतां सुद्धां पुरवत नाही ! मी आपणांस कितीही फोडून सांगितलें तरी त्याची कल्पना आपणांस किंवा इतरांस अनुभवावांचून कशी करतां येईल ? वैद्यराज ! ह्या दुःखानें तर मी कधीं कधीं इतका वैतागून जातो कीं जमिनीवर ताडकन् डोकें आपटून प्राण द्यावा, आणि ह्या दुःखांतून मुक्त व्हावें ! असें मला वाटतें.

वैद्य—(साश्चर्य) चमत्कार आहे ! (पुन्हां त्याचा हात पाहून) मला तर येथें विलक्षण असें कांहींच दिसत नाही ! हाताचा वर्ण कसा गौर आहे ? व त्यावरील रोमराजी तरी किती कोमल असून सुरेख आहे ? कातडीही असावी तशीच साफ आहे ! रुधिराभिसरणक्रिया चालावी तशीच चालूं आहे ! अस्थिभंग, रुधिर किंवा त्वग्दोष यांपैकीं माझ्या अनुभवास एकही येत नाही ! तुमच्या शरीराचे बाकीचे अवयव जसे निरोगी आहेत तसाच हा आहे ! तथापि (पुन्हां पाहून) छे ! बुवा ! मला तर हा हात अगदीं निर्दोषसा वाटतो !

रोगी—असें कसें होईल? ही पहा ह्या मनगटावरील जागा रक्तासारखी तांबडी-लाल दिसत नाही काय?

वैद्य—तांबडीलाल? (चष्मा लावून) कोठें आहे ती पाहू? रोग्यानें आपल्या स्विसांतून 'पेन्सिल' काढली; आणि पेशाएवढी मनगटावर वाटोळी आकृति काढून दाखविली! तेव्हां "ही पहा! हीच ती प्राणघातक जागा!" असें तो वैद्यास ह्मणाला!

त्या रोग्याचें हें भाषण ऐकून वैद्यराजांची तर अकल गुंग होऊन गेली! वैद्यराज चाणाक्ष होते, धोरणी होते, व त्यांना अनुभवही पुष्कळ प्रकारचे होते! पण येथें त्यांच्या चाणाक्षपणाचा, धोरणांचा व अनुभवांचा उपायच खुंटल्यासारखा झाला! त्यामुळे रोगी काय म्हणतो हेंच त्यांना कळेना? तर्क कुतर्क लढवून खोल पाण्यांत शिरावें तर तें कदाचित् त्याला अधिक क्लेशकारक होईल असें जाणून, त्यांचें अंतःकरण कोमल असल्यामुळे त्यांनीं ती दिशाच सोडून दिली! ते त्या रोग्याचें मनगट लक्षपूर्वक पाहू लागले, परंतु त्यांना कांहीं एक दिसेना! पण त्या रोग्याला त्या दुःखापासून ज्या कांहीं असह्य वेदना होत, त्या त्याचे सुंदर चेहेऱ्यावर तर त्यांना मूर्तिमंत दिसत! तेव्हां त्याचेच ह्मण्याप्रमाणें शस्त्रक्रिया चालवून विचान्याला दुःखमुक्त करावें; असा वैद्यबुवांचा निश्चय झाला! ताबडतोब त्यांनीं नौकराकडून शस्त्रपेटिका आणविली! व आंगरख्याच्या अस्तन्या वर सारून ती पेशाएवढी जागा अत्यंत नाजूक रीतीनें कापून काढण्यासाठीं, जिच्या लखलखाटानें ढोळेच दिपून जातील, अशी एक सुरेख कातर हातांत घेतली! त्या वेळेस ते रोग्यास म्हणाले:— "पहा बरें! नीट सांभाळून बसा!"—अरे पण हो! ती वाटली कोठें गेली? ही येथेंच आहे! (ती घेऊन)—"हं हुंगा पाहू हें औषध!"

रोगी—(तोंड फिरवून) काय? क्लोरोफॉर्म?* मला याची जरूर नाही! मनाचा दृढ निश्चय, हाच माझा क्लोरोफॉर्म!

वैद्य—हें काय भलतेंच? म्यां शस्त्रक्रियेस आरंभ केल्यावर तुम्ही कदाचित् मघांसारखे 'अयाई!' करून हात मार्गेपुढें कराल तर भलतेंच कांहीं होईल! कारण, अशक्ततेच्या योगानें, तुमच्यानें ही कापाकापी सहन करवणार नाही! ह्मणून माझें तुम्हांला असें सांगणें आहे कीं, जर म्यां शस्त्रक्रिया करावी अशी तुमची इच्छा असेल तर ही वाटली हुंगा, किंवा ती हुंगायची नसेल तर ह्या नादांत पडूं नका!

रोगी—वैद्यराज! शरण आलेल्यास अशा रीतीनें अडविणें आपल्या थोरपणास, उदारत्वास, व कुशलतेस योग्य आहे काय?

वैद्य—ठीक आहे! मला आपणांस विनाकारण अडवून काय फायदा आहे?

* शरीराचा अवयव कापतांना वगैरे मनुष्यास बेजुद्ध करण्याकरितां एक प्रकारचें औषध हुंगण्यास देत असतात; त्याला "क्लोरोफॉर्म" (chloroform) असें ह्मणतात.

तुमचा निश्चय कायमचा झाला आहे, तर असें करा ! तुमचा तो उजवा हात असा माझ्या डावे हातांत द्या ! पण—हे पहा ; मी पुन्हां तुझाला सांगतो ! एक तर तुम्ही आपले डोळे बांधून टाका ! किंवा या जखमेकडे न पाहतां मागच्या त्या भिंतीकडे पहा. भिण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं ! ही पहा ; मी ही कातर घेऊन मोठ्या शिताफीनें ही पैशाएवढी वाटोळी चकती एका निमिषांत कातरून काढतो ! पहा तर खरें मी काम कसें बेमालुम करतो तें ?

रोगी—आपण माझ्याबद्दलची अगदीं धास्ती बाळगूं नका. उलट हें काम कसें करावें हेंच मी तुम्हांस सांगणार आहे ! ह्या जगांत जेवढीं म्हणून दुःखें आहेत, तीं सर्व ह्या असह्य वेदनेपुढें रद्द आहेत ! चला ! चालवा तुम्ही आपलें काम ! मी तें धिम्मेपणानें पहात बसतो !

वैद्यपुत्रांनीं शस्त्रक्रियेस सुरवात केली, व रोगी त्यांची ती क्रिया सावकाश पाहूं लागला ! त्यांची क्रिया होत असतां रोग्यानें हूं कीं चूं कांहीं एक केलें नाहीं ! तो एखाद्या पाषाणमूर्तीप्रमाणें चलनचलनरहित त्या खुर्चीवर बसलेला होता ! त्याचा हात प्रकंपित झाला नाहीं ! किंवा त्या क्रियेपासून आपणांस कांहीं दुःख होत आहे असेंही त्यानें दाखविलें नाहीं ! भिंतीवरील चित्राप्रमाणें तो कांहीं काल अचेतन भासला ! वैद्यराज शस्त्रक्रियेंत हुशारच होते ! तेव्हां त्यांनीं आपलें काम मोठ्या चातुर्यानें बेमालुम शेवटास नेलें हें सांगणें नकोच ! ती जागा कापून काढल्यानंतर वैद्यराज त्या रोग्यास ह्मणतात :—“आतां राहिली कां इथली जळजळ ?”

रोगी—(कृतज्ञतापूर्वक) राहिली ! सर्व दुःखांतून मी मुक्त झालों ! त्या हजारों इंगळ्या—ज्या मला फणाफण नांग्या मारून अर्धमेला करीत होत्या त्या सर्व—नाहींसा झाल्या ! ह्या मनगटांतून जो हा रक्ताचा पाट चालला आहे तो, बालार्काच्या आरक्त किरणाप्रमाणें माझ्या मनाला संतोषवीत आहे ! अहाहा ! ह्या रक्तप्रवाहाबरोबर आज माझे सारें दुःख वाढून जात आहे ! जाऊं द्या ! खुशाल जाऊं द्या ! तें असेंच आणखी वाढून जाऊं द्या ! वा रुधिरा ! खुशाल वहा ! सावकाश वहा ! तुझ्या या प्रवाहानें मला अत्यंत सुख होत आहे ! (श्वासोच्छ्वास सोडीत) विधात्या ! धन्य आहे तुम्ही !!!

असे हे चमत्कारिक उद्गार काढून तो रोगी त्या रुधिरप्रवाहाकडे एकसारखी टक लावून पहात बसला ! ते वेळीं त्याच्या चेहेऱ्यावर थोडीशी समाधानवृत्ति दिसत होती खरी ! परंतु “ ही जखम अशीच राहूं दिली तर तींत वायु भरेल ” अशी वैद्यराजांस भीति पडल्यामुळें, रोगी नको नको ह्मणत असतांही त्यांनीं त्याची ती जखम बळेंच बांधून टाकली ! पण ही त्यांची बंधनक्रिया सुरू होतांच रोग्याची चर्या बदलली ! आणि त्याचा तो आनंद क्षणांत नाहींसा झाला ! तथापि, त्या रोग्याने वैद्यराजाकडे एकदां आभारदर्शक मुद्रेनें पाहिलें, तेव्हां त्यांनाही आपल्या श्रमाचें सार्थक झाल्यासारखें वाटलें.

रोगी—(उठून) वैद्यराज! आपल्या या उपकारकारक कृतीने मी आपला आमरण ऋणी झालों आहे! कांहीं केले तरी आपले हे उपकार माझ्या हातून फिटावयाचे नाहीत! आपल्याच कृपेने आज माझा पुनर्जन्म झाला! मला आतां बरे वाटते! मला आतां सुखोपभोगाची नूतन लालसा उत्पन्न झाली! माझे मस्तक आतां शांत झाले! माझ्या तोंडावर जरा टवटवी आलीसें माझे मलाच वाटते! कारितां मी आपली रजा घेतों! माझ्यासाठीं आपणांस आज फारच तसदी सोसावी लागली! तिची माफी करून ही 'फुल नाही, पण फुलाची पाकळी' तरी ह्या गरिबाकडे मेहेर नजर करून स्वीकारावी.

असे म्हणून त्या रोग्यानें एक शंभर रुपयांची नोट काढून वैद्यराजांचे हातीं दिली! तेव्हां वैद्यराजांनींही स्वतां जाऊन त्या रोग्यास गाडींत बसवितांना जरा हात दिल्यासारखें केले! रोगी आपल्या घरी गेला, आणि वैद्यराज परत आपल्या ठिकाणीं येऊन बसले!

परंतु तेच वेळीं दारांतून कोणी सुस्कारा टाकलेला त्यांना ऐकूं आला. वैद्यराज उठून तें कोण आहे हें पहायला गेले तों तें त्यांचेच कुटुंब होते!

* * * * *

ह्या कृत्यास एक महिना होतो न होतो तोंच तो रोगी त्या वैद्यराजांकडे पुन्हां आला! वैद्यराज त्याकडे लक्षपूर्वक पाहूं लागले, तों त्यांना त्याचे चेहेऱ्यावर पूर्वीचे सर्व विकार जसेचे तसे दिसूं लागले! तेव्हां त्यांना त्या रोगाचें मोठेच गूढ पडले! ते त्या रोग्यास कांहीं प्रश्न करणार तों तो आपण होऊनच त्यांस म्हणूं लागला कीं :—“वैद्यराज! प्रारब्धाची गति मोठी विचित्र आहे! ज्यावर तिचा पगडा नाही असा कोण या जगांत आहे? एकांनें ह्मटले आहे कीं 'देवावर सुद्धां दैवाचा पगडा आहे, परंतु दैवावर मात्र कोणाचा नाही!' हें त्याचें ह्मणणें अक्षरशः खरें आहे! आपण माझी ती जखम कापून काढली तेव्हां माझ्या सर्व दुःखांचा येथेंच परिहार झाला असें मला वाटले! पण तें माझे वाटणें माझ्या दुदैवाला कसें पसंत पडावें? घरीं जाऊन दोनएक दिवस होतात न होतात तोंच मला त्या दुःखाच्या इंगळ्या पुन्हां चावूं लागल्या! त्यांच्या वेदना डोक्यापासून पायापर्यंत असह्य तिडका देऊं लागल्या! हातांतलें सर्व रक्त या जखमेंत येऊन बसले! हा उजवा पंजा गुरोळीप्रमाणें सुजला! त्यामुळे माझे पूर्वीचें दुःख तरी बरें, असें हें भयंकर दुःख दुणावले! कारितां, वैद्यराज! कृपा करा! आणि आपल्या शस्त्रक्रियेच्या अनुपम प्रभावानें मला या असह्य दुःखांतून कांहीं काल तरी मुक्त करा! मी दीन आहे! आपणांस शरण आलों आहे! फार काय बोलूं? आपण माझे केवळ मायबाप आहां!” यापुढें तो रोगी आणखी कांहीं बोलणार होता. पण शोकसमुद्राच्या लाटेनें त्याचा गळा दाटून आल्यामुळे त्याला पुढें कांहींच बोलवेना! वैद्यराज त्याच्याशीं फारसे

बोलले नाहीत! त्यांनी त्याला खुर्चीवर बसविले, व ती जखम सोडल्यावर त्यांनी पूर्वीप्रमाणेच मोठ्या कुशलतेने शस्त्रक्रिया केली! त्यामुळे त्या रोग्याला बरे वाटले! दुसरी एक शंभर रुपयांची नोट काढून त्याने वैद्यराजांच्या हातावर ठेवली, व आपण आपल्या घरी चालता झाला!

* * * * *

एके दिवशी प्रातःकाळी वैद्यराज आपल्या दवाखान्यांत एकटेच बसले आहेत; तो टपालाच्या शिपायाने त्यांना एक पत्र आणून दिले. पत्राच्या लाखोऱ्यावर दोन आप्यांची तिकिटें लावलीं होती! पत्राचा कागद फार पातळ असून त्यावर बारीक अक्षरांनी दाट मजकूर लिहिला होता! त्यावरून तें पत्र बरेच मोठें असलें पाहिजे हें उघड आहे! वैद्यराजांनीं लाखोटा फोडून पत्र वाचण्यास सुरवात केली. आंतील मजकूर येणेंप्रमाणें :—

श्री.

मुकाम पुणे, ता०

रा० रा०.....वैद्य,.....यांस,

साष्टांग दंडवत; वि० वि० ज्याच्या भयंकर यातनांनीं मी आतां लौकरच इह-लोक सोडून स्वर्गांत जाणार—छे! छे! नरककुंडांत पतन पावणार—तो अति आश्चर्यकारक रोग आपल्या हातून बरा झाला नाही, व यापुढें तो बरा होईल अस मला वाटत नाही, म्हणून मी आपणांस, आपल्या शस्त्रक्रियेस, किंवा वैद्यशास्त्रास दोष देतो असें आपण समजू नये! ह्या माझ्या भयंकर रोगाची मूळ कथा—ह्यणजे माझ्या दुर्दैवाची कहाणी—मी आज आपणांस सांगतो. आपण फार कोंवळ्या मनाचे, उदार बुद्धीचे व मजसारख्या दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत सांपडलेल्या दीन जनाचा अंतःकरणापासून परामर्ष घेणारे आहां, अशी माझी खात्री झाल्यावरून मी आपलें मन आज आपणापार्शीं या पत्रद्वारे मोकळे करून खरी हकीगत कळवीत आहे, असेंच केवळ नव्हे, तर या पत्राशीं आपलाही परंपरा संबंध आहे असें समजूनच, आपणांस आश्चर्याने थक्क करून सोडणारे हें विलक्षण पत्र लिहिण्याचें मनांत आणलें आहे! म्हणून हें पत्र वाचतांना आपणांस गहिंवर आला, अश्रूंनीं आपले नेत्र अंध झाले, व बाष्पांबुपूर्णनयनांनीं ह्या पत्रांतलीं अक्षरे आपणांस दिसतनाशीं झालीं तरी तें खालीं ठेवूं नका! किंवा 'अमळशानें वाचूं!' असें म्हणून त्याची घडी करून खिशांत घालूं नका! व आपेक्षांही आपलें मन कठीण करून, व जखमेच्या त्या असह्य तिडका सहन करून, ज्या अर्थीं मी हें पत्र आपणांस लिहित आहे, त्या अर्थीं तें आरंभापासून अखेरपर्यंत वाचण्यास अगदीं कांकूं करूं नका! अथवा हें पत्र अथपासून इतिपर्यंत लक्षपूर्वक वाचण्याची मला आपली इतकी विनंति करणें नको! ह्यांतील मजकूरच इतका चमत्कारिक आहे कीं ज्यांचा यांत

अर्थाथीं कांहीं एक संबंध नाही, त्यांस सुद्धां करुणा, त्वेष, व कळकळ उत्पन्न होतील, तर मग आपणांस ही त्रयी खात्रीपूर्वक मोह घालील हें मला उघड उघड दिसत आहे! आपणांसच हें विस्तारपूर्वक पत्र लिहिण्याचा दुसरा उद्देश असा आहे कीं, 'धनद्रव्याला भुलुनि' जे आपल्या मुली साठ वर्षांच्या जरठ म्हाता-च्याच्या पदरीं बांधतात, त्या, पुढें स्वैर निघण्याचा कसा बळकट संभव असतो हेंही आपल्या ध्यानांत यावें! असो.

मी आपणांकडे दोमदां आलों. पण माझ्या त्या दोन्ही खेपा व्यर्थ झाल्या! त्याबद्दल मी आपणांस दोष देतों असें नाही! आपण, किंवा धन्वंतरी, अथवा धन्वंतऱ्याचा प्रत्यक्ष गुरु यांपैकीं कोणी जरी मला बरें करण्याचा पैजेनें विडा उचलता, तरी तो माझ्या या रोगापुढें हातच टेंकता! अशा या चमत्कारिक रोगाची उत्पत्ति जशी भयंकर, तसा त्याचा शेवटही भयंकर होणार! तेथें कोणाचा उपाय नाही! वैद्यराज! आज सहा महिने झाले, मी मोठा सुखी असें! खावें, प्यावें, आणि देशोन्नतीला हातभार लावावा, इतकेंच माझे कर्तव्य होतें, व तें मी यथाशक्ति बजावीत असें! माझा स्वभाव चारचौघांशीं मिळून रहाण्याचा असल्यामुळें, जरी येथें येऊन मला फार दिवस झाले नाहीत, तरी मी बऱ्याच लोकांस प्रिय झालों! विशेषतः लेखन, वाचन व ग्रंथकर्तृत्व यांचा मला नाद फार! स्त्रीशिक्षणाचाही मला अभिमान तसाच! यामुळें येथील बहुतेक वर्तमानपत्रकर्ते व आधुनिक विद्वान् माझे परम मित्र झाले! जातीचा मी मराठा खरा; पण ते चटसारे मला पाठच्या भावाप्रमाणें मानतात! सारांश, पुण्यांत कायमचें ठाणें देण्याच्या हेतूनें पाय ठेवल्यादिवसापासून मागील सहा महिन्यांपर्यंत माझे दिवस मोठ्या आनंदांत व समाधानांत गेले! सुशिक्षित मनुष्यास जीं कांहीं सर्वसाधारण सुखें भोगावींशीं वाटतात तीं सर्व मी मनमुराद भोगीत असें. ज्या खेडेगांवाचा मी मूळ राहणारा, तेथें माझ्याप्रमाणें खाऊनपिऊन सुखी असणारे तीनचार पाटील आहेत! पण त्यांपैकीं विद्यादेवीच्या साम्राज्यांत एकानेही प्रवेश करून ब्रह्मानंदगडाची सुभेदारी मिळविली नाही! फक्त मीच काय तो अपवाद! आणि हें फळ माझ्या आईबापांच्या कृपेचें! तीं सुशिक्षित होती! तथापि गरीब स्थितींत असल्यामुळें नौकरीमागे माझ्या बापास बहुतेक जन्म खर्च करावा लागला! तो वारल्यावर मी व माझी आई परत आपल्या गांवीं येऊन राहिलों! तिनें मला विद्याभ्यास करण्यासाठीं ह्याच पुण्यांत ठेविलें होतें! माझा अभ्यास पूर्ण झाल्यावर तिनें माझे लग्न केलें. तेवेळीं माझे वय बावीस वर्षांचें होतें, व माझी बायको चौदा वर्षांची होती! ती फार सुंदर असे, योग जमून येऊं लागला म्हणजे तो चहूंकडून सारखा जमून येतो! मला माझ्या मनाप्रमाणेंच बायको पाहिजे होती, व तो वेत ब्रह्मदेवासही आवडला होतासें दिसतें! व त्याच हेतूनें त्यानें कौशल्यसर्वस्व खर्च करून माझी प्रिया घडविली होती! मुळचीच जी

सुंदर, ती सर्व सद्गुणांनी मंडित होऊन तिच्याही आईबापांनी तिला तिच्या लहानपणापासून लिहिण्यावाचण्याचा नाद लावावा, व साऱ्या आमच्या गांवांत माझेच काय तें जोडपें ज्ञानबलानें व धनबलानें अपवादक निघावें, हा केवढा चमत्कार ? लग्न झाल्यादिवसापासून ती कधीही माहेरी न गेल्यामुळे माझे विचार व माझी सभ्य वर्तणूक तिच्या मनावर इतकी ठाम बिंबली की तिच्यासारख्या तिच्या वयांत पोक्त स्त्रिया सुद्धा सांपडणें कठीण ! सुशिक्षणानें तिचें मन संस्कृत होऊन तिला स्वतंत्र विचार करण्याची शक्ति आली होती ! ती मोठ्या निर्मळ मनाची असे ! हिमालयावर पडणाऱ्या पांढऱ्या शुभ्र बर्फाला कदाचित् कलंक लागलेला सांपडेल ; पण तिच्या शिरीषकुसुमासारख्या कोमलान्तःकरणावर अथवा तिच्या अंतर्बाह्य वर्तणुकीवर कोणत्याही प्रकारचा कोणालाही कलंक सांपडत नसे ! मजविषयीचा तिचा अनुराग कांहीं विलक्षण होता ! एका संस्कृत कवीचें असें ह्मणणें आहे कीं, कुलीन व साध्वी स्त्रिया प्रत्येक गोष्टींत मर्यादशील असतात ! पण एका गोष्टींत मात्र त्यांचे ठिकाणी मर्यादा रहात नसते ! आणि ती गोष्ट कोणती ? तर, पतिविषयक प्रेम ! ह्या त्यांच्या म्हणण्याचा शेकडों वेळां मला अनुभव आला होता ! ह्मणून आम्ही उभयतां शरीरानें मात्र भिन्न ! बाकी आमच्या एकत्वांत कोणत्याही प्रकारचा फरक नसे ! त्यामुळे मी आपणांस मोठा भाग्यवान् समजत असें ! व 'स्वर्गसुख' ह्मणून जर कांहीं पदार्थ असेल, तर तो ह्या येथें—ह्मणजे माझ्या घरीं—आहे, अशी माझी पक्की खात्री झाली होती ! परंतु हाय ! हाय ! एके दिवशीं माझ्या मनांत कुविचाररूपी सैतानानें कसा प्रवेश केला, हें माझे मलाच माहित नाहीं ! ज्या दिवशीं त्यानें मला पछाडलें तेच दिवशीं त्यानें माझ्या कानांत एक मंत्र फुंकला ! खरोखर, सुखामृताची महानदी दुथडी तुडुंब भरलेली वहात असतां, तींत मनमुराद डुंबण्याचें सोडून देऊन, दुःखार्णवाच्या भयंकर लाटेखालीं गटांगळ्यावर गटांगळ्या खाणें, हा मनुष्याचा मूर्खपणा होय ! आणि त्यांतून माझ्यासारख्या विद्वान् ह्मणविणारांचा तर तो पाजीपणाच होय ! अस्तु.

सुयोग जमून यावयाचा असला ह्मणजे तो चोहोंकडून जमून येतो असें जें म्यां वर ह्मटलें आहे, तदनुरूप कुयोगाचीही गोष्ट आहे. इंग्रजींत एक ह्मण आहे कीं, दुर्दैव याचें झालें म्हणजे तें एकटें कधीही येत नसतें ! त्याप्रमाणेंच नौकरीवर असतां माझ्या बापानें जो द्रव्यसंग्रह केला होता, त्याच्या किल्ल्या माझ्या हातीं यावयाला ; माझ्या आईनें स्वदेहाचें सार्थक करण्याच्या हेतूनें काशीवास करायला ; आणि अशा रीतीनें मी स्वतंत्र होतांच, विद्वत्तेच्या शिखरास पोचूनही—हर ! हर !—त्या सैतानरूपी तस्करानें माझ्या सुविचाररूपी धनावर दरवडा घालावयाला ; कशी एकच गांठ पडली ! माझ्या बायकोनें कोणत्याही गोष्टीनें अपसन्न

राहूं नये हणून जें जें तिनें मागितलें तें तें मी तिला मोठ्या आनंदानें व हौशीनें आणून देत गेलों ! तुमच्यासारखी टेबल-खुर्ची मलाही पाहिजे असा तिनें एक दिवस हट्ट घेतला ! तोही मी मोठ्या आनंदानें माझ्या नेहमींच्या उल्लसित वृत्त्यनुरूप ताबडतोब पुरविला ! तिचें टेबल माझ्या टेबलाशेजारीच होतें ! त्याला दोन पुढे (drawers) होती. तशीच खुर्चीही म्यां तिला मोठी सुरेख घेऊन दिली होती ! कोणी नसलें हणजे तिनें त्या खुर्चीवर येऊन बसावें, व मला नित्य निरनिराळ्या विषयांवर नवीन नवीन प्रश्न करावे. माझ्या समजुतीप्रमाणें म्यां त्यांचीं उत्तरे द्यावीं ! कधीं कधीं आमच्या या वादविवादांत प्रणयकलहही होत असे ! व त्याचा परिणाम असा व्हावा कीं, मी रागावलोंसें तिला वाटलें हणजे तिनें चटकर उठून 'हार्मोनियम'ची पेटी उघडून तो बाजा वाजविण्यास आरंभ करावा ! व सुंदर आलाफ काढीत 'अभिनव मधुलोलुप हे मधुकरा अशी !' हें संगीत शाकुंतलांतील मनोहर गाणें किंवा 'हिंमतबहादर' नाटकांतील अंजनी गीत 'सखा माझा नाग !, त्याची मी नागीण !, देईन माझा प्राण ; त्याचेसाठीं' वगैरे ; ज्यांहि माझे मन सुप्रसन्न होऊन तिला मी गाढालिंगन देऊन तिचें प्रेमपूर्वक चुंबन घ्यावें ; अशा मधुर ओंव्या म्हणत तिनें आपला कोमल कंठ आणि हार्मोनियमचा कर्णमधुर नाद अगदीं एक करून सोडावा ! सारांश, अशा या आमच्या नित्यक्रमानें ती चांगलीच सुशिक्षित झाली, असें हणण्यास हरकत नाही ! वर सांगितलेल्या पुढांच्या किळ्या मात्र निरनिराळ्या होत्या ! माझी किळी तिच्या पुढास लागूं नये, व तिची माझ्या पुढास लागूं नये ! कधीं कधीं आम्ही उभयतांनीं पुस्तकें वाचण्यांतच दंग व्हावें ! व कधीं कधीं आम्ही उभयतांनींही लेखनक्रियेंत गडून जावें ! कधीं कधीं म्यां पुस्तक हातांत घेऊन तिची समजूत घालावी, व कधीं कधीं तिनें वर्तमानपत्रें किंवा मासिक पुस्तकें घडघड वाचावति, व म्यां स्वस्थ ऐकत पडावें ! आपल्या माहेरीं वगैरे स्वतः तीच पत्रें लिहीत असे ! असो. त्या दिवसापासून मी तिच्या प्रत्येक गोष्टीकडे लक्षपूर्वक पहाण्यास आरंभ केला ! पण तो अशा शिताफीनें कीं, माझे हें संशययुक्त पहाणें तिच्या मुळींच लक्षांत न यावें ! आमचा असा नित्यक्रम चालत असतां, तिनें आपल्या टेबलाचें एक पूढ संशययुक्त मुद्देनें दिवसांतून निदान दोन तीन वेळां तरी उघडावे ! त्यांत अमुक एक पदार्थ आहे, अशी आंत हात घालून तिनें आपल्या मनाची खात्री करून घ्यावी ! व पुन्हां तें पूढ तिनें बंद करावें ! मी जें पापाचें पुढें भयंकर आगर उभारण्याचा दृढ संकल्प केला ; त्याचा हा पाया ! तेव्हांपासून माझ्या मनाची स्वस्थता नाहीशी झाली ! असा त्या पुढांत अजब पदार्थ आहे तरी कोणता ? व तो मी पाहीन केव्हां ? हाच मला हृद्रोग लागला ! व हाच पुढें माझ्या विचारगांभीर्याचा विषय होऊन बसला ! शत्रूच्याही मनांत न येणाऱ्या कुकल्पना माझ्यापुढें मूर्तिमंत उभ्या राहूं लागल्या ! तेणें-

करून मी अगदी वेडा झालों! आणखी, मी असा वेडा होऊन जावयाला दुसरें कारण असें झालें कीं, तिनें आपल्या टेबलाच्या किल्ल्या कधीही व कोठेही विसंबूं नयेत! सदोदित गळ्यांत गोफ घालून त्यांत अडकवून ठेवाव्या! तें पूड तिनें कधीं उघडें टाकूं नये! कुलूप लावल्यावर त्या पुडाच्या हस्तिदंती मुठीनें तें लागलें आहे कीं नाहीं असें दोन चार वेळां तिनें तें मागे पुढें ओढून पहावें! तेव्हां माझ्या मनांत सहजच एक विचित्र कल्पना आली कीं, ही वरून जितकी गोरी आहे तितकीच आंतून काळी आहे! व तिचा तो सर्व काळेपणा त्या किल्लीकुलुपांत भरला आहे!!! तेव्हांपासून तिच्या त्या मृगशावकांसारख्या काळ्या-भोर डोळ्यांच्या दृष्टीची प्रभा मला केवळ पापमय दिसूं लागली! तिचा तो प्रेमकटाक्ष मला हलकट वेश्येच्या दृष्टिचांचल्याप्रमाणें भासूं लागला! तिचा तो 'मदनमंगलधामा'प्रमाणें भासणारा गौरागोमटा व नाजुक मुखडा मला पंडू रोगानें प्रपीडित झाल्यासारखा दिसूं लागला! तिचे ते 'सुधारसाच्या मधुर कंदा-प्रमाणें सुबोल मला मायावी राक्षसीप्रमाणें कर्णकटु वाटूं लागले! आणि तिचीं तीं सप्रेम चुंबनें मला एखाद्या जलाल नागिणीच्या दंशाप्रमाणें अति दुःसह वाटूं लागलीं!!! कारण, तिच्या त्या सौजन्याच्या ठिकाणीं कापट्य मूर्तिमंत खिळलें आहे, असा माझा ग्रह ठाम झाला! ती आपल्याकडून माझ्याशीं वागावी तशीच वागत होती! पण तिचें तें करणें मला निव्वळ मानभावीपणाचें वाटत असे! मी आपल्या मनाला असें म्हणत असे कीं, "जिचा आपला जन्माचा संबंध; त्यांतून सुशिक्षणानें जिचें मन संस्कृत झालेलें, तीच जर आपल्याशीं असा वेडमानपणा करूं लागली, तर तिचें तें सौंदर्य, सौजन्य व प्रेम काय जाळायचें आहे?"

पुढें लौकरच एके दिवशीं एक तरुण स्त्री माझे घरीं आली! ती माझ्या ओळखीची नव्हती. परंतु ती आल्यावर, तिचा व माझ्या बायकोचा जो एकवचनात्मक संवाद झालेला माझ्या कानांनीं आला, त्यावरून त्या दोघी नातलग असाव्या, किंवा बाळपणच्या मैत्रिणी असाव्या, अशी माझी कल्पना झाली! तिचा माझा तोंपर्यंत कोणत्याही प्रकारचा संबंध नव्हता! परंतु माझ्या घरांत दुसरें कोणीही नसल्यामुळे "तुमच्या बायकोला आज आमच्या येथें जेवायला पाठवा! जाऊबाईच्या मुलाचें बारसं आहे; त्या निमित्तानें आमच्या घरीं जेवणावळ आहे! तुझालाही पुरुषांकडून आमंत्रण येईलच! तुम्ही रागें भगल म्हणून तुमची बायको तुझाला विचारण्यास भित्ये!" हें तिनें मला मोठ्या आदबीनें विचारलें! तेव्हां "माझी बायको घरांतून बाहेर जाते केव्हां? आणि तिच्या टेबलाचें पूड उघडण्याची मला संधि साधते केव्हां?" असें मला झालें असल्या-मुळे "बरे आहे! घेऊन जा तिला! संध्याकाळीं तिला नीटनेटकी घरीं पोचती करा म्हणजे झालें! मी मात्र जेवायलां यावयाचा नाहीं! कारण माझी प्रकृति आज

नीट नाही! तुमच्या घरच्या पुरुषांस हेंच नीट बजावून सांगावें! व ते आले, तरी त्यांचें येथें येणें निष्फळ होईल हेंही त्यांना सांगून ठेवावें!” असें मी तिला ताबडतोब उत्तर दिलें! माझ्यांत चलविचल झालेली माझी वायको जाणून होती! परंतु ती मोठी भित्री व माझ्या धाकांत असल्यामुळे “तुझांला आज असें काय होतें?” असा तिच्यानें मला कधींच प्रश्न करवला नाही! त्या वाईच्या निमंत्रणाला मी रुकार दिला खरा! पण माझी वायको माझ्याच काळजींत असल्यामुळे त्या आमंत्रणास भरलेला होकार तिला अर्थात् रुचला नाही! पण पतिव्रता स्त्रियांस पतीच्या आज्ञेचें उल्लंघन केवळ प्राणसंकट होय! व तिच्या त्या पतिव्रत्याचें व्रतही तसेंच कडकडीत होतें; त्यामुळे त्या विचारीचा निरुपाय झाला! ती मुकाट्यानें उठली, व माझ्या खाण्यापिण्याचें करून ती त्या वाईबरोबर गेली! परंतु काय चमत्कार पहा! जातांना ती आपल्या किल्ल्या टेवलावरच विसरली! वस्तुतः पहातां तिनें त्या किल्ल्या अशा रीतीनें विसरून जाणें तिच्या आजपर्यंतच्या वर्तणुकीवरून असंभाव्यच होतें! मग दुर्दैवाचा दाहण पाश त्या विचारीच्या गळ्यांत पडायचा होता ह्मणून म्हणा! अथवा प्रस्तुतची ही भयंकर व्याधि मला जडायची होती ह्मणून ह्मणा! ती आपल्या किल्ल्या विसरून गेली खरी! मला तर असें वाटतें कीं, माझ्या स्वभावांत ते वेळची चमत्कारिक चलविचल झालेली पाहून त्या विचारीचें धाबेंच दणाणलें असावें! व माझ्या विषयीच्या तिच्या प्रेमातिशयानें ती वेढी होऊन मजविषयीच्याच एका प्रकारच्या मनोभ्रमणांत तिला त्या किल्ल्यांचा विसर पडला असावा! एरवीं पडायचा नाही! तें कांहीं असो! टेवलावर ती किल्ल्या विसरून गेली खरी! माझ्याही ध्यानीं मनीं ते वेळीं किल्ल्यांशिवाय दुसरें कांहीं नव्हतें! ह्मणून ती बाहेर पडतांच मी जों आपल्या दिवाणखान्यांत गेलों तों त्या किल्ल्या तेथेंच तिच्या टेवलावर पडलेल्या सांपडल्या! मग माझ्या त्या आनंदास व शेफारलेल्या त्या सैतानास तर उत्तम आल्यासारखें झालें! मी किल्ल्या घेऊन त्या टेवलाचें तें नेमकें पूड उघडूं लागलों! तें उघडतांना मी जसें कांहीं विश्वासघातासारखे एखादें महत्पातकच करीत आहे, असें वाटून माझी छाती धडधडूं लागली! व त्यामुळे माझ्या हाताला कांपरें भरल्यासारखें होऊन सर्वांगावर थरकन कांटाच उभारल्यासारखें वाटलें! शिवाय, मला असेंही वाटूं लागलें कीं, माझ्या प्रियेचीं रहस्ये जों आजपर्यंत अति गुप्त होती, तीं मी आज जाणूनबुजून उघडकीस आणीत आहे! असो. मीं तें पूड उघडलें! आणि पहातों तों आंत बरेच कागदपत्र व्यवस्थेनें मांडून ठेवले आहेत. ते सर्व म्यां एकामागें एक काढून पाहिले, व पुन्हां ते सर्व जसेच्या तसेच ठेवले! ते अशा तऱ्हेनें कीं हें पूड उघडून आंतील कागदपत्रांस कोणाचा हात लागला असावा अशी तिच्या मनांत शंका सुद्धां येऊ नये! हें सर्व होतांना माझी छाति अधिकच

धडधडूं लागली! व माझे श्वासोच्छ्वासही चमत्कारिक रीतीने वाहूं लागले! मुख्य मुद्दा जेव्हां सांपडेना, तेव्हां मी बराच खजील होऊन कृतकर्माचा पश्चात्ताप करूं लागलों! संशयनिरसनार्थ पुढांत पुन्हां एकदां हात घालून आंतील दोन्ही कोंपरे चांपसले! तों एकांत तिच्या ठुन्नीखाली मला एक 'पाकिट' सांपडलें! तें पहातांच विद्युल्लतेच्या चपल स्फुरणाप्रमाणें माझे डोळेच दिपले! कारण, त्या 'पाकिटां-'
तून जेव्हां म्यां पत्रें बाहेर काढलीं, तेव्हां त्यांत पहिल्याचप्रथम मला हें पत्रादिसलें:—

प्राणप्रिये अहिल्ये!

दिंड्या.

रूप यौवन संपन्न चारुशीला! ।
आजवर म्यां पाहिल्या बहू वेळां! ॥
पुढेंही मी पाहीन राजबाला! ।
लाजविति ज्या सौंदर्यसागराला! ॥ २ ॥
तुझ्या ऐशी परि पंकजास्य बाला! ।
अती सुंदर हरणारि मन्मनाला! ॥
मंजु वचनीं देणारि चिरसुखाला! ।
नसे एकहि त्यांच्यांत भाग्यशीला! ॥ ३ ॥
स्नेह, सौंदर्यानंद, शांतवृत्ती! ।
प्रियाठायीं निस्सीम थोर भक्ती! ॥
असशि मंडित तूं सर्व ह्या गुणांनीं! ।
मला होशी प्रिय फार तूं ह्मणूनी! ॥ ४ ॥
तुझे! सखये! तें मंजु मंजु बोल! ।
कुणा नाहित करणार चित्ति लोल? ॥
फार दुर्मिळ तव मधुरशा वचांतें! ।
कोण नाहीं झटणार झेलण्यातें? ॥ ५ ॥
तुझी कंवर वारीक! चाल मंद! ।
रुंद छाती! स्तन पीन मदैं तुंद! ॥
नेत्रकांती! वक्रता भ्रूल्लतेची! ।
करिति वृत्ती तल्लीन ह्या जिवाची! ॥ ६ ॥
तुझे सद्गुण सौंदर्य फार थोर! ।
करिति माझे गे हृदय गार गार! ॥
उभयतांचीं हितगुजें उभयतांला! ।
प्रेम निर्मळ लागतें कथायाला! ॥ ७ ॥

तया प्रेमाच्या विमल नदीमार्जी !
 सखे ! होऊं न्हाऊनि धन्य आर्जी ! ॥
 घेउं मनिचें पुरवूनि सर्व कोड !
 गोड सौख्याची मिळवुं दिव्य जोड !* ॥ ८ ॥

* * * * *

सारांश, हीं व इतर पत्रे जेव्हां माझ्या दृष्टी पडलीं तेव्हां खरोखर माझ्या संशयास फारच वळकटी येऊन “चोर अगदीं मुद्देमालासकट” पकडला गेल्याचा मला क्षणैक आनंद झाला ! मीं तीं सर्व पत्रे वाचून पाहिलीं ! आणि शेवटीं असें कळून आलें कीं, तीं सर्व पत्रे ‘अनुरागपत्रिका’ म्हणजे मदनलेख होत !!! त्यांतील वाकीच्या पत्रिका येथें देऊन मी आपल्या पत्राची जागा विटाळूं इच्छित नाहीं ! त्या पत्रिका हरणाच्या सुरेख कातड्याच्या बहुमोल ‘पाकिटां’त घालून त्या ‘पाकिटा’च्या चाव्ही कांठावर चांदीची अति सुंदर वेलपत्ति काढून चार कोंपऱ्यांत चार सुवर्ण कुसुमें काढलीं होती ! त्या ‘पाकिटा’वर मध्यभागीं सुवर्णरेषांकित “सौभाग्यवति अहिल्याबाई” हीं अक्षरेंही पाहण्याजोगीं होती ! तें कातडें घोटघोटून त्याला किरामिजी रंग आणला होता ! त्याला कलाबतूचा एक बहुमोल गोफ होता. ज्या टोंकाला तो बांधला होता, तें टोंक ‘पाकिट’ बंद करण्याचें असून त्याला मेहेरपीचा आकार नक्षीसकट काढला होता ! त्या गोफानें त्या ‘अनुरागपत्रिका’ पहिल्यासारख्या बांधून, होत्या तेथेंच ठेवल्या ! व मोठ्या उद्विग्नतेनें तें ‘टेबलाचें’ पूड म्यां बंद केलें !!! हर ! हर ! वैद्यराज ! तिच्या व्यभिचारकर्मास उजेडांत आणणाऱ्या त्या ‘अनुरागपत्रिका’ वाचून मला काय वाटलें असेल, याची आपणच कल्पना करा ! तिच्या पापाचा घडा आज पूर्ण भरला, असें वाटून मी आपलें देहभान विसरलों ! माझ्या चोरून व्यभिचार कर्म करणाऱ्या त्या अधमाधमेच्या नरडीचा मी केव्हां घोंट घेईन, असें मला झालें ! माझे डोळे रक्तासारखे तांबडेलाल होऊन मी आपलीं बुबुळें गरगरां फिरवूं लागलों ! क्रोधानें भिवया धनुष्यासारख्या वक्र झाल्या ! व एखादें शस्त्र किंवा बंदूक मला ह्या वेळेस मिळेल तर फार बरें होईल, असें वाटून तें मी शोधावयास लागलों !!! पण तें सांपडेना ! तेव्हां मी आपल्याशींच मोठ्या त्वेषानें वेढ्यासारखा बडबडूं लागलों कीं :—“हा कुलांगारे ! तुझा काळ फार समीप आला आहे, पण वेळ आली नाहीं ; असें वाटतें ! चिंता नाहीं ! ती आणणारा आणि तुझ्या पापाची तुजकडूनच झडती देवविण्याला तुला यमपुरीस पाठविणारा मीच आहे ! अगे ! जो तुझ्या सुखसर्वस्वाचा, प्रेमसर्वस्वाचा, किंबहुना प्राणसर्वस्वाचा ठेवा जाणून ज्याला तूं जीव कीं प्राण करीत

* समयाभावी “मुक्तांजली”तल्याच कवितांवर निर्वाह करणें इष्ट वाटलें. क्वचित् फेरफार केला आहे.

तीस, त्या माझ्याशीच तुझे हें असें कपट काय? तुझ्यापेक्षां बाजारवसव्या विश्वयोषिता फार बऱ्या! त्या उघड रीतीनें आपल्या शरीराचा विक्रय करतात! पण तूं तर—हे कामाजनमनोहर राक्षसी!—पातिव्रत्याचा तोरा मिरवून गुप्त रीतीनें असली वदकमें करूं पहात्येस काय? अथवा 'पहात्येस' असें संशययुक्त ह्मणणें तरी कशाला पाहिजे? तूं तीं करण्यास कधींपासूनच सुरवात केली नसशील कशावरून? 'न स्त्री स्वातंत्र्यामर्हति' ह्मणून जें मनुनें ह्मटलें आहे, तें अक्षरशः खरें आहे! आह्मी डोळ्यांवर कांतडें ओढून घेऊन स्त्रियांची सुधारणा करणारे, व त्यांचें दास्यत्वांतून विमोचन करणारे, सुधारक खरोखरच महामूर्ख! महापाजी! तुझाला उठतां लात व बसतां बुक्तीच पाहिजे! तुम्ही बायका कपटी, छिनाल, साहसी, अविवेकी, मायावी वगैरे सर्व कांहीं आहां! तुमच्या सारख्या स्त्रिया—

“गोड शब्द वदनें वदतील । प्रेमपूर्ण नयनें हसतील ॥

चिंतितील हृदयीं भलत्यातें । स्त्रीचरित्र न कळे कवणांतें* ॥ १ ॥”

खरें आहे! एवढा मोठा प्रपंचपंडित भर्तृहरि! पण त्यानें सुद्धां स्वस्त्रीचें आचरण पाहून मोठ्या दुःखानें स्वतास धिक् ह्मणून घेतलें! ज्याअर्थीं तुम्ही खाल्या घराचे वासे मोजणाऱ्या असून कोणावर—प्रत्यक्ष नवऱ्यावर सुद्धां—संतुष्ट रहाणाऱ्या नाही, त्याअर्थीं तुझालाही पण धिक्कार असो! परंतु हे रूपातिशयाचा गर्व मिरविणारे पापिष्ठे! तुझ्या एकटीसाठीं म्यां सर्व स्त्रीवर्गास काय ह्मणून दोष द्यावा? तूं एक आपल्या कुलाला बघा लाविलास म्हणून सर्वत्र स्त्रिया तुझ्यासारख्या बदफैली निघतील असें कधींही होणार नाही! चांडाळणी! तुला सुशिक्षण देऊन म्यां तुझे मन जें संस्कृत केलें, तें अशाच साठीं काय? बाजारवसव्या विश्वयोषितांस शिक्षणाचा बंधुधा गंध नसतो, ह्मणून शिक्षणाचे अभावीं कुसंगतीनें अथवा दुसऱ्या कांहीं अन्य कारणानें आपल्या शरीराचा त्या ज्या उघड रीतीनें ऋयविक्रय करितात, तो तुझ्यासारख्या सुशिक्षितपणाच्या व पातिव्रत्याच्या तोऱ्यावर मोठ्या हुशारीनें लपून छपून व्यभिचारकमें करण्यापेक्षां फार बरा! अधमे! तुझ्यासारख्या बदमाष बाया स्त्रिशिक्षणाचीं अशींच फळे देणार काय? द्या खुशाल, द्या! कराल तसें भोगाल तुम्हीच! पण हें अधमाधमे! त्वां एकटीनें किंवा तुझ्यासारख्या कामाग्नीनें होरपळलेल्या जारिणींनीं जरी त्या स्त्रिशिक्षणाचे हवे तसे भंडवडे मिरविले, तरी तें विचारें आहे तसेंच बावनकशी सौन्याप्रमाणें परम पवित्र आहे! तुझ्या प्रचंड कामाग्नीनें माझी शांतता जाळून खाक केली आहे, म्हणून त्याचीही मला चांगलीच शांति केली पाहिजे!” असें ह्मणून म्यां इकडे तिकडे पाहिलें तों तेंथेंच कोठें मला माझ्या लग्नांतली कड्यार सांपडली! ती मी हातांत घेऊन वेड्यासारखे नानातऱ्हेचे चाळे

* मोहविलसित नाटक, अंक १ ला.

करून आपल्याशीं बोलूं लागलों कीं:-“ आज तुझ्या कामाग्रीची शांति मी या कव्यारीनें करणार ! व हें माझे करणें जितकें आश्चर्यकारक आहे त्यापेक्षां तुझ्यासारख्या सुशिक्षित स्त्रिया कुमार्गगामी निघणें अधिक आश्चर्यकारक आहे ! असो ! आज तुझ्याबरोबरच तुझ्या आश्चर्याचाही शेवट माझ्या हातानें लागो म्हणजे झालें ! ” असें म्हणून ती कव्यार मी आपल्या टेबलाच्या पुडांत ठेविली, व तिची वाट पहात बसलों ! जेवण नाही, खाण नाही, कांहीं नाही ! माझे आत्मगत भाषण होत असतां जर माझा अंग-विक्षेप पहाण्यास कोणी अदृश्य रूपानें तेंथें असता, तर सैतानांत व माझ्यांत बिलकूल फरक नाही, अशी तेव्हांच त्याची खात्री झाली असती ! फार तर काय ? पण माझ्या दिवाणखान्यांत समोरच एखादा पुरुषभर उंचीचा आरसा असता, तर त्यांत माझ्या अंगविक्षेपादिकांचें पडणारें प्रतिबिंब पाहूनच मी शरमिंदा झालों असतो ! असो. माझे माथें असें फिरून गेल्यामुळे काय करावें ? काय नाही ? वगैरे कांहीं एक सुचेना ! अंगाची अगदीं लाई झाली ! डोळ्यांची आग होऊं लागली ! जीभ कोरडी पडली ! व माझे सारें लक्ष दरवाज्याकडे लागलें ! तें अशाकरितां कीं ती येते केव्हां ? व तिच्या पापाचीं फळे मी तिला देतों केव्हां ? पुष्कळ वेळ झाला ! बारावर तीन वाजले ! तरी ती येईना ! ती सायंकाळीं येणार हें मी अगदींच विसरलों ! पलंगावर माशासारखा तळमळत पडून कसा तरी इतका वेळ काढला ! कुविचाररूपी पिशाचिकेशिवाय मला कांहींच दिसेनासें झालें ! शेवटीं, मनाचा थोडा निग्रह करून म्यां स्नान केलें, व थोडेंसें खाल्लें ! पण “ नावडतीचें मीठ आळणी ” या ह्यणीप्रमाणें जें अन्न मला रोज अमृताप्रमाणें गोड लागत असे, तेंच मला ते दिवशीं विषासारखें कडूं लागलें ! येनकेन जेवण झाल्यावर मी आपल्या मनाशीं पुन्हां विचार करूं लागलों कीं, ती येतांच म्यां तिला ठार केलें तर भलतेंच कांहीं होईल ! व जिला मी आजपर्यंत तळहातावरील फोडाप्रमाणें झेलली, त्या विचारीचा असा क्रूरपणानें वध करणें मला बरें वाटेना !!! हें माझे वाटणें अगदींच मूर्खपणाचें होतें ! कारण, तळहातावरील फोड तरी फोडायचाच व तिलाही ठार करायचीच ! पण करायची हा निश्चय खास ! मग त्या अघोर कृत्यांत वेडगळासारखे हे प्रेमोद्धार पाहिजेत कशाला ? पण नाही ! तेवेळेस जरा राग शांत झाला होता ! म्हणून पुन्हां उठलों व तें पूड उघडून त्या ‘अनुरागपत्रिका’ पुन्हां लक्षपूर्वक वाचूं लागलों, तों आजपर्यंत वाग्वधूच्या प्रेमकटाक्षांस पूर्णपणें पात्र झालेल्या प्रणयलोलुप स्त्रीपुरुषांनीं परस्परांकडे निरनिराळ्या प्रसंगीं पाठविलेल्या प्रत्येक मदनलेखांत जशी निरनिराळी खुबी आहे तद्वत् त्यांतील प्रत्येक ‘अनुरागपत्रिका’ निरनिराळ्या तऱ्हेनें लिहिलेली आढळली ! ह्या ‘अनुरागपत्रिकां’तील नायक गोपाळराव म्हणून माझा प्राणमित्र आहे तो ! जिवाला जीव देणारा ! सभ्य ! विद्वान् ! माझ्या केंसाला लागलेला धक्का त्याच्या प्रेमलान्तःकरणास कासावीस करी ; इतकें त्याचें माझे अकृत्रिम मित्रत्व !

धग काय करतो विचारा? सांपडला तिच्या प्रेमपाशांत! त्या पाशांतील प्रेमरज्जूनी त्याचें सदाचरण व एकपत्नीव्रत जखडून आवळून पापसमुद्रांत बुडविलें! अथवा मदन हा दुर्निवार आहे! तेव्हां त्यानेंच तिच्या सौंदर्यातिशयाला मोहून नाना तऱ्हेच्या गुप्त कारस्थानांनीं तिचें मन हरण केलें नसेल कशावरून? सारांश, माझ्या क्रोधरूपी वडवानलावर जरी अशा तर्कवितर्करूपी महासागराचें समग्र दडपण पडलें होतें तरी तो आंतले आंत एकसारखा धुमसत होताच! अहाहा! ती गौतम ऋषीची अहिल्या किती पवित्र होऊन गेली? त्या होळकराच्या अहिल्येनें आपली सत्कीर्ति आपल्यामागे यावचंद्रदिवाकरी कशी फडकत ठेविली? आणि आमच्या या 'अहिल्ये'नें आपल्या संसाराचा कसा खेळखंडोषा मांडला? धिक्! नीचे! तूं शासनास—छे! देहान्त शासनासच—पात्र आहेस! तुला जगांतून नाहींसें करणें ह्यणजे पृथ्वीचा भार हलका करणें होय! असें म्हणून मीं त्या 'अनुरागपत्रिका' जशाच्या तशा गुंडाळून तिच्या टेवलाच्या पुडांत ठेविल्या, व तिच्या येण्याची वाट पहात मी खिडकीच्या दालनाशीं उभा राहिलों! तों सूर्यास्त होऊन दिवे लागण्याची वेळ झाली! तेव्हांचें तें सृष्टिसौंदर्य! शहरांतील बाजारांत वगैरे प्रमुख ठिकाणीं चाललेली गजवज! तुळशीबाग व बेलबाग येथें देवदर्शनार्थ येणाऱ्या भुवनसुंदरींचा थाटमाट! 'लायत्रन्या,' 'हिराबाग' वगैरे ठिकाणीं होणाऱ्या विद्वज्जनांची दाटी! वगैरे अनेक गोष्टींच्या उपभोगास विन्मुख होऊन शांतता आणि उदासीनता यांच्या मी पूर्ण तावडींत सांपडून त्या खिडकीशीं एखाद्या खांबाप्रमाणें उभा राहिलों! शहरांत चहूंकडे दिवाबत्ती झाली! पण माझ्या घरांत नौकरचाकर असून अंधार! त्या सर्वांना ते दिवशीं म्यां सुद्धी देऊन त्यांना आपल्या घरीं लाविले! कांहीं वेळानें मला घोड्यांच्या टापा व गाडीचा घडघडाट ऐकूं आला! तों "राम्या! अरे खंड्या! आज घरांत अंधार कां असा? कायरे घरांत कुणीच नाहीं काय? ती गजी कुठ आहे? काय वाई! येवढ्या वाड्यांत दिवाबत्ती नसल्यानं तो जसा कांहीं मला खायलाच उठलासा वाटतो!" असें म्हणत माझी बायको थक्कत थक्कत वर दिवाणखान्यांत येऊं लागली! तों "मी असल्यावर 'सौभाग्यवति अहिल्यावाईला' कोण खाणार आहे?" असें म्हणतांच ती दचकल्यासारखी मला वाटली! परंतु माझा शब्द तिनें ओळखतांच ती एकदम धांवत येऊन माझ्या गळ्यास मिठी मारून मोठ्या लडीवाळपणानें मला म्हणूं लागली कीं:—'हे काय बरं असं?' आज जेवायला कां बरं येणं नाहीं झालं? गोपाळराव सुद्धां आले होते! आपली त्यांनीं पुष्कळदां आठवण केली होती! कां बरं आपण जेवायला नाहीं आलां? घरांत असा अंधार काय ह्यणून? कोठें गेले ते मेले नौकरचाकर? गजी कुठ आहे? आपण असे अंधारांत एकटेच चिंताक्रांत कां उभे? आपणांस काय होतं? मीं असा आपला अपराध तरी काय केला? कां बरं आपण माझ्यावरची माया पातळ केली?" असे एक कां दोन? हृदयास द्रव आणून सोडणारे हजारों प्रश्न तिनें मला केले! पण त्यांपैकी एकाचेंही

उत्तर मजकडून तिला मिळालें नाहीं! ती माझ्या अंगाला विलगतांच, व विशेषतः त्या चांडाळ गोण्याचें नांव घेतांच, तिच्या कंवरेंत लाथ मारून तिला खाली पाडावी असें माझ्या मनांत आलें होतें! पण पुन्हां म्यां विचार केला कीं, खून करणारे आरोपी सुद्धां फांशी मिळण्याचे पूर्वी इच्छित पदार्थ मागून घेण्यास सरकाराकडून पात्र होतात! मग जी एक वेळ माझा केवळ कलिजा असे, व जिचा मी आज निष्ठुरपणानें पाषाणहृदयीं बनून खून करणार; तिनें जर शेवटचें मला कंठालिंगन दिलें तर खुशाल देवो! मला जरी तें जलाल नागिणीनें वेटाळल्याप्रमाणें अति दुःसह वाटत आहे, तरी तिला तें, कल्पतरूला पुष्पभरार्ता नवमल्लिकेनें प्रेम करून गाढालिंगन दिल्यासारखें वाटत असेल, तर खुशाल वाटो! व त्यापासून तिला येवढें तरी माझ्यापासून शेवटचें सुख मिळो! तिच्या त्या अनेक प्रश्नांपैकीं मजकडून एकाही प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर न मिळतां तिला उलट म्यां असें विचारलें कीं, “तुझ्या टेबलाच्या किल्ल्या कोठें आहेत?” किल्ल्या ह्मणतांच ढगापासून जशी विद्युलता पतन पावते तशी ती झटकन् दूर होऊन मोठ्यानें ह्मणाली—“हाय! हाय! माझा विश्वासघात झाला!” विश्वासघाताचें नांव घेतांच माझी तळपायाची आग मस्तकास गेली! पण मोठ्या कष्टानें म्यां ती भडकूं दिली नाहीं! माझी बायको झर्कन आंत गेली, व दोनचार ठिकाणीं दिवे लावून आपल्या टेबलाकडे आली! तों तिच्या किल्ल्या तेथेंच पडलेल्या तिला सांपडल्या! तिनें तें नेमके पूड उघडून आंत लक्षपूर्वक पाहिलें! सारे कागदपत्र व ती तुशी आहे तशीच आहे असें पाहिल्यावर तिच्या जिवांत जीव आला! व तें पूड बंद करून मजकडे ती हास्यमुद्रेनें पाहूं लागली! परंतु तिचें तें हंसणें मला हेत्रोत्पादक वाटून अंतःकरणासही झोंबल्यासारखें झालें! मग तिच्या त्या हंसण्यांत कृतज्ञता असो, प्रेम असो, कीं माझी फजिती असो! त्या हंसण्यापासून मला मुळींच आनंद झाला नाहीं! उलट तिच्या त्या हंसण्यानें माझा क्रोधाग्नि अधिक प्रज्वलित होऊन आंतले आंत धुमसूं लागला! पण मोठ्या विवेकानें मी त्याचें आकलन केलें! मी मनांत असा विचार केला कीं आतांपासूनच हिच्याशीं मी धुसमुस करूं लागलों, तर आपल्या इच्छित कृत्यास विघ्न येईल. करितां, हिच्या कलाकलानेंच घ्यावें! त्यामुळे तिच्या येण्यापासून मला वराच आनंद झाला असें म्यां बाह्यात्कारीं दाखविलें!

ती ह्मणाली:—नाहीं कां माझ्याशीं मन भरून बोलायचं?

मी—कां बरें? तुझ्याशीं न बोलावें, तर बोलावें तरी कोणाशीं?

ती—असेल दुसरी कोणी तरी मनांत घोळत?

मी—छे! छे! प्रिये! असें कसे होईल? तूं तर माझ्या प्रेमाचा आधार! सौख्याचा साठा! शांतीचा ठेवा! असें असतां, तं भलताच विचार मनांत कसा आणतेस?

ती—असं आहे, तर आज सात आठ दिवस आपल्या ठिकाणीं एकसारखी जी मी विलक्षण चलधिचल झालेली पहात्यें ती काय ह्मणून?

या प्रश्नाचें उत्तर टाळावें म्हणून म्यां विषयांतर करून म्हटलें कीं, आपण मग सावकाश बोलत वसूं! सध्यां मला लागली आहे भूक! थोडासा चुलीवर भात टाक-शील तर मला दोन घांस अधिक जातील! ती ताबडतोब परसांत गेली, आणि दुपारचा तो स्वयंपाक व म्यां वाढून घेतलेलें ताट जशाचें तसेंच पाहून मनांत दचकली! मी लपून तिच्या सर्व कांहीं क्रिया पहात होतों! तिनें माझे उष्टें काढतांना आपल्याशीं झटलें :—“काय झालें माझ्या प्राणविसाव्याला कोणास कळे! आई, अंबावाई! आम्हां दोघांत तूं कधींही विघड पाडूं नकोस! माझ्या सख्याची वृत्ति पहिल्यासारखी स्थिर झालेली जर मी उद्यां सकाळीं पाहीन तर तुझी खणानारळांनीं ओटी भरीन!” अहाहा! किती हे तिचे प्रेमळ व खऱ्या कळवळ्याचे शब्द? पण मला अधमाला ते काय होत? तिनें माझे उष्टें काढलें, व चुलीवर भात टाकून ती जाळ करूं लागली! इतक्यांत मी दिवाणखान्यांत येऊन त्या टेव-लाच्या पुढांतली ती कऱ्यार काढून धोतराच्या निऱ्यांत मोठ्या खुबीनें लपवून ठेविली! तों तिनें मला हांक मारली, आणि म्हटलें कीं, “हातपाय धुवा! भात झाला! सुरेखसें दही आहे! तोंडों लावायला कोथिंबिरीची चटणी आहे! व म्यां आपणासाठीं बुध्यां बरोबर आणलेल्या मोतीचुरांच्या लाडवांची त्याला पुरवणी आहे!” मी हातपाय धुवून पाटावर बसलों! व तिच्या हातचे ते शेवटले दोन घांस कसेबसे घशाखालीं उतरविले! मी जेवीत असतां ती म्हणाली :—“मी वाढतां वाढतां आज फार थकून गेल्यें आहे! कारितां हें उष्टें खरकटें उद्यां सकाळीं गजी आली म्हणजे आंवीरिल! आपण आतां जाऊन स्वस्थ निजूं!” त्याप्रमाणें माझे जेवण होतांच तिनें झांकपाक केली, व आम्ही उभयतां पलंगावर जाऊन निजलों! नवमल्लिका जशी आम्रतरूला गुरफटून घेते, तशी ती माझ्या अंगाला विलगून मला गाढालिंगन देती झाली! मी आपल्याशीं झणालों! :—“हे अभाग्या! अरे, ही बाहेरून जितकी सुरेख, जितकी प्रेमळ, व जितकी पवित्र दिसते, तितकी ही आंतून असती, तर आज तुझ्या मनाला किती समाधान वाटतें? तूं किती आनंदी असतास? व तुझ्यासारखा सुखी या धरणी-तळावर दुसरा कोण सांपडता?” ती ते रात्री माझ्याशीं पुष्कळ बोलली! आणि तेंही अगदीं निष्कपटानें! आणि खरोखर, तिचा स्वर इतका कांहीं मंजुल असे कीं, कोकिला सुद्धां त्यास लाजून यःपलाय करीत! वैद्यराज! ही अतिशयोक्ति नव्हे! पण मला तें भाषण किटकिटीप्रमाणें वाटलें! प्रेमाचा मोठा आविर्भाव आणून व शृंगार-चेष्टेचें आमिष करून म्यां तिच्या कंचुकिची गांठ सोडली! जरी मी क्रोधाच्या पूर्णपणें आधिन झालों होतो, तरी तिचा तो सुवर्णकेतकीसारखा गौरवर्ण!, ती रुंद छाति!, व तिचे ते मदनाच्या सुवर्णकलशाप्रमाणें पीन स्तन!, माझ्या मनास खरोखर आनंदविते झाले! परंतु अरेरे! स्वच्छ स्फटिकावर पडलेल्या निर्मळ चांदण्याप्रमाणें तिचें तें मृदु हृदय वरून जितकें मनोहर दिसतें, तितकेंच तें आंतून असतें, तर मी आपल्या मनांत भलता विचार कशाला आणला असता? ते वेळीं

कुविचाररूपी सैतानानें माझ्या मनांत सुविचाराचा मुळींच प्रवेश होऊं दिला नाही; त्यामुळे माझा निरुपाय झाला! ती थकली होती म्हणून म्हणा, अथवा तिला ती अखेरची गाढ निद्रा लागायची होती म्हणून म्हणा; ती लौकरच झोपी गेली! व तिने तरी झोपी कां न जावे? ज्याच्याविषयी ती कांहीं काल उदासीन झाली होती, त्या म्यां तर तिला गाढालिंगन दिलेलें! शिवाय, तिच्या निष्कपटी मनांत पापांचा अंश यत्किंचित्ही नव्हता! तेव्हां तिला दिवसभर झालेल्या अकल्पित परिश्रमांमुळे पलंगावर लवंडतांच झोंप लागली; यांत विशेष तें कांहींच नाही! पण परप्राणविधा- तक जो मी, त्या मला झोंप यावी कोठून? घड्याळाच्या टिकटिकीखेरीज त्या भयंकर रात्री दुसरा कसलाही आवाज माझ्या घरांत नव्हता! चहूंकडे शुक्क होतें! सारें जग तापत्रयाच्या भयंकर व्याधीतून सुटून निद्रादेवीच्या सुखमंदिरांत आनंदानें विहार करीत होतें! मी मात्र त्या सैतानाच्या व दुर्दैवाच्या पूर्णपणें आधिन झालों होतों! अकरा वाजले! बाराचा ठोका पडला! तरी कठ्यारीकडे माझा हात जाईना! इतक्यांत मला एकाएकी गुंगी लागून असें स्वप्न पडलें कीं:—“मी बाहेरून जसा घरीं आलों, आणि पहातो तों तो चांढाळ गोपाळराव तिच्या गळ्यांत हात घालून माझ्या पलंगावर बसला आहे! दोघे एकमेकांचे प्रेमपूर्वक चुंबन घेण्यांत इतके गर्क झाले आहेत कीं, मी त्यांच्यापुढें उभा आहे, तरी त्यांस दिसत नाही! तेव्हां मी फारच संतापलों, व त्या गोपाळरावाच्या मुसकाडींत अशी एक जोरानें भडकाविली कीं तो ‘अयाई!’ करीतच गाल चोळीत झर्कन पळत गेला!” आणि मी जागा झालों! व पाहतों तों पांढऱ्या शुभ्र ढगांवर जसें अप्सरेचें चित्र काढावें, तशी ती सुंदरी त्या पलंगावरील चादरीवर शोभत आहे! गाढ निद्रेंत निमग्न झाल्यामुळे तिचीं नेत्रकमलें निमीलित झालीं आहेत! कंचुकिची ग्रंथिका तशीच सुटलेली असून तिचें तें स्तनपीनद्वय आणि आकाशासारखें निर्मळ हृदय उघडीं पडलीं आहेत! परंतु नुकत्याच भयंकर स्वप्नानें माझे सौम्य झालेले विचारही पुन्हां भयंकर झाले होते! कारण, ‘मनीं वसे तें स्वप्नीं दिसे’ या न्यायानें गोपाळराव तिचे मटामट मुके घेत आहे, हें माझ्या डोळ्यांसमोर दिसतच होतें! शेवटीं, क्रोधावेशानें मी अगदीं वेडा झालों! व “अशा अप्सरेसारख्या सुंदर स्वरूपास व्यभिचाराची कालिमा लागावी काय? हा, रांडे! भोग आपल्या पापकर्माचीं भयंकर फळे!” असें म्हणून—हाय! हाय! वैद्यराज! या पुढची माझी नीच कृति उघड करून सांगण्यास माझी लेखणी वाहत नाही; तें मी काय करूं? थोडक्यांत सांगतो कीं म्यां तिला इहलोकांतून नाहीसें केले!!! आणि तें इतक्या अल्पावधींत कीं तिला ‘अयाई!’ सुद्धां झणण्यास म्यां कर्मचांढाळानें अवकाश दिला नाही! जेव्हां मी तिच्या उदरांत कठ्यार भोंसकली तेव्हां रक्ताची जी जोरानें चिळकांडी उसळून उडाली, तिचा एक थेंब मात्र माझ्या हातावर उडाला! कोणत्या ठिकाणीं तो उडाला, हें आतां आपणांस सांगण्याची गरज नाही!

कारण, त्या ठिकाणची जागा आपण आपल्या हातानेंच दोन वेळां शस्त्रांनीं कापून काढली आहे!!!

ज्या रीतीनें मी आपल्या बायकोचा खून केला, त्याप्रमाणें तिच्या प्रेताचीही विल्हेवाट विनबोभाट लाविली. खंडू, रामा आणि गजी यांना द्रव्याचे तोबरे दिल्यांमुळे ह्या वातभांविषयी त्यांची दांतखीळ बसल्यासारखी झाली! माझ्यामार्गे त्यांनीं पुण्यांत चहूंकडे प्रसिद्ध केलें कीं, ती सर्पदंशानें मृत्यु पावली! येथील वर्तमानपत्रांत सुद्धां तिच्या अकालिक मृत्युविषयी जे उद्गार आले त्यांत सर्पदंशाचा उल्लेख होता!

वर म्यां ज्या एका तरुण स्त्रीचा उल्लेख केला आहे, तिचेंही नांव अहिल्याच होतें! ती कोण? कोणाची? हें मला तोंपर्यंत पुरतेंसं समजलें नव्हतें! तिचा माझ्या बायकोचे ठिकाणीं फारच विश्वास होतासें दिसतें! तिला मात्र ही सर्पदंशाची वातमी खरी वाटिना! संधि साधून तिच्या सुतकांतच ती एके दिवशीं माझ्या घरीं आली. ते वेळीं तिच्या मुद्रेवर भय, औदासीन्य, आणि आपल्या मैत्रिणीच्या वियोगानें झालेलें दुःख स्पष्ट दिसत होतें! औदासीन्य आणि दुःख हे विकार तिच्या चेहेऱ्यावर दिसणें साहजिकच होतें, कारण ती तिच्या चिरपरिचयांतली होती! पण भयभीत होण्याचें वस्तुतः तिला कांहींएक कारण नव्हतें! मला वाटलें, ही स्त्री जर माझे समाधान करण्याकरितां आली असेल, तर तें ही कोणत्या रीतीनें करणार? व अशा तरुण स्त्रीनें मजकडे एकाकिनी येण्याचें कारण तरी काय? आणि खरोखर वैद्यराज! त्या अनाथ अवलेचा निर्दय होऊन जेव्हां म्यां खून केला तेव्हां मला एक प्रकारचा आनंदच झाल्यासारखें वाटत होतें! कारण:—

आवर्तः संशयानामविनयभवनं पंतनं साहसानां
दोषाणां संनिधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।
स्वर्गद्वारस्य विघ्नो नरकपुरमुखं सर्वमायाकरण्डम्
स्त्रीयंत्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिनामेकपाशः ?

त्या काविराज भर्तृहरीच्या ह्या उक्तीप्रमाणेंच माझ्या प्रियेविषयीं माझी खात्री झाली होती! धिक्कार असो त्या माझ्या खात्रीला! आम्हीच पुरुष संशयी, अविनयाचें घर, साहसाचें आगर, दोषाचे सागर, कपटसाहस्रयाचें तर केवळ क्षेत्रच! सारांश, स्वर्गद्वार प्रवेश करण्यांत विघ्न करणारी, अधोगतीस पांचविणारी आणि सर्व मायाकरण्डक हीं जीं भर्तृहरीनें एकंदर स्त्रीजातीला विशेषणें देण्याचें घाडस करून विष आणि अमृतमय असा जो आम्हा मानवप्राण्यामार्गे लागलेला पाशच होय, तें स्त्रीयन्त्र घडविणारा तरी कोण असावा? म्हणून जे उद्गार काढले आहेत, ते त्याच्या स्वतःच्या स्त्रीचें आचरणचांचल्य जेव्हां त्याला दिसून आलें तेव्हांच्या त्याच्या अविचारार्ची फळे होत, असें निदान मला तरी ह्मणावें लागतें! स्त्रीवर्गाच्या एकंदर उत्कर्षाविषयीं जे पहिल्यापासूनच प्रतिकूल, त्यांना ही भर्तृहरीची उक्ति

तर केवळ 'श्रुतिस्मृति'च वाटत आहे! खुशाल वाटो. परंतु मी तुझांला —
 येवढेंच सांगून ठेवतों कीं, स्त्री हें नांव जात्याच मोठें पवित्र आहे! एक स्त्री
 बदफैली निघाली, किंवा तिचें कांहींनीं अनुकरण केलें, किंवा एकाद्या सुशिक्षित
 स्त्रीनें कुमार्गगामी होऊन शिक्षणाच्या नांवास बद्दल लाविला, म्हणून जगांतील व
 विशेषतः भारतवर्षांतील एकंदर स्त्रीजातीवर तोच दोषारोप करूं पहाणें अविवेकाचें
 फळ नव्हे काय? स्त्री बदफैली निघाली, किंवा कांहीं तिच्या वर्तनास अनुसरल्या,
 अथवा एखादीनें आपल्या शिक्षणाची माती केली; तर त्या बदफैलीपणांत, अनु-
 सरण्यांत, किंवा शिक्षणाची माती करण्यांत एका स्त्रीचाच अपराध काय? त्याचा
 अंश पुरुषाकडे कांहींच जात नाही? जातो असें जर आहे, तर वरच्यासारखे
 प्रलाप कशाचे दर्शक होत? अहो! एकदां तुम्हासारख्या जुन्या मताच्या पूर्णाभि-
 मान्यांनीं एखाद्या गोष्टीविषयीं दुराग्रहाचा विडा उचलला म्हणजे तेथें प्रत्यक्ष
 ब्रह्मदेव जरी आला तरी तो पैजेनें हार जावयाचा! याला प्रत्यक्ष उदाहरण
 माझे स्वतांचेंच ध्या! हेंच ब्रह्मज्ञान मला त्या 'अनुरागपत्रिका' पाहतांच सुचलें
 असतें तर आज माझ्या प्रिय सखीच्या घोरतर विरहानलांत सांपडून संतापव्यथित
 होत्साता मी कां बरें तरमळत पडलों असतों? पण नाही! भवितव्यता बलीयसी! हेंच
 खरें! अथेल्लोच्या हातून जसा त्या निरपराधी डेस्डीमोनेचा अंत व्हावयाचा होता,
 तसाच माझ्याही हातून माझ्या प्रियेचा शेवट लागावयाचा होता कीं काय नकळे!
 अथवा तोच अथेल्लो आणि तीच डेस्डीमोना आह्मां स्त्रीपुरुषांच्या रूपानें ह्या
 पुण्यग्रामां पुन्हां अवतीर्ण झालीं नसतील कशावरून? हर! हर! —अहो! पण मी
 असा वेढ्यासारखा बहकत काय सुटलों? आज मी जें हें खऱ्या पश्चात्तापाचें अथवा
 महामूर्खपणाच्या अविवेकाचें व्याख्यान झोडीत बसलों आहे त्याची मूळपिठिका
 तर मी अजिबात सोडून दिली! वैद्यराज! ती अहिल्या जेव्हां मजकडे आली
 तेव्हां खगेखर मी बुचकळ्यांत पडल्यासारखा झालों! आज माझ्या पापकृतिमुळे
 माझ्या स्वरूपांत पडलेला फरक जसा आपणांस सहज ताडतां येण्याजोगा आहे,
 तसाच फरक तेवेळीं त्या अहिल्येच्या स्वरूपांत मला स्पष्टपणें दिसत होता! ती
 निस्तेज होऊन काळीठिक्कर पडली होती! व वरून, सदाचाराचा आंव घालणा-
 च्याचीं आंतील एकंदर पापकृत्यें बाहेर पडतांच तो जसा भयचकित होऊन बुचक-
 ळ्यांत पडल्यासारखा दिसतो, तोच प्रकार मला अहिल्येच्या ठिकाणीं उघड उघड
 दिसत होता! पण मला त्या तिच्या भयचकिततेचा तेवेळीं कांहींच उमज पडेना!
 जरी मी दुःखी कष्टी होतों तरी मजकडे येण्याचें कारण मी तिला मोठ्या नम्रतेनें
 विचारलें! त्याचें उत्तर तिनें मला वाग्वाणांनीं ताडून करीतच दिलें! ती म्हणाली:—
 “तुम्ही मोठे अविवेकी, उतावीळ आणि साहसी आहां! तुमच्यासारखा निर्दय
 प्राणी मी या जगांत पाहिला नाही!” त्यावर मी ह्मटलें:—“अहो! मीं असें केलें
 तरी काय? काय पाहून तुम्ही मला निर्दय क्षणतां? आणि तुम्हांस मला निर्दय

म्हणण्याचा अधिकार तरी कसा पोंचतो? तुमची माझी ओळखदेख कांहीं नाही! फक्त एकदांच काय तें म्यां तुम्हांस पाहिलेलें आठवतें! असें असून तुम्ही मजवर जें विनाकारण तोंडसुख घेतां तें काय म्हणून? ” हें माझें भाषण ऐकतांच तिच्या डोळ्यांतून घळघळ अश्रुधारा वाहूं लागल्या! कंठ दाटून आला! व तिला शोकाचे हुंदक्यावर हुंदके येऊं लागले! तेव्हां ती रडव्या स्वरानेंच अडखळत म्हणाली कीं:—

“काय? विनाकारण मी तुम्हांवर तोंड सुख घेत्यें? अहो! विनाकारण मी तुमच्यावर कशी आग पाखडीन? त्याला कारण आहे हो कारण आहे! आणि तें कारण तुम्हीच!”

मी मग भयभीत होऊन ह्मटलें:—“काय? मीच?” ‘होय! होय! तुम्हीच! तुम्हीच!’ ती आवेशानें ह्मणाली:—“त्या निरपराधी प्राण्याच्या ऐवजीं आपणच माझा कंठनाल चरचरां कापला असता तर खरोखर पृथ्वीचा भार फारच हलका झाला असता! ती पवित्र माउली—माझी जिवलग मैत्रीण,—मैत्रीण ह्मणण्यास मला लाज वाटते! —आणि सखी आते बहिण—तुमच्याच विचारशून्य कृतीनें आयुष्य असतां परलोकवासी झाली! हाय! हाय! माझीं कुकर्में झांकणारी माझी प्रिय अहिल्या तुम्हीच ठार मारली यांत संशय नाही!” वैद्यराज! ह्या तिच्या कठोर वाग्ज्जानें माझ्या धैर्यमेरूचे किती तुकडे केले असतील, व तेव्हां माझी कशी स्थिती झाली असेल? याचा आपणच विचार करा! तथापि त्या नामशेष धैर्याचाच अवलंब करून म्यां तिला ह्मटलें:—“काय हें भलतेंच तुम्ही बडबडतां? खरोखर, माझी बायको फार चांगली होती! पण सर्पदंशानें ती अल्पायु झाली तेंथें कोणाचा उपाय?” “काय सर्पदंश?” ती पुन्हां रागानें म्हणाली:—“अहो तो सर्प तुम्हीच! तुम्हीच तिला दंश करून ठार मारली! खरा सर्प इतका दुष्ट नसतो! तो तुमच्यासारखा, निरपराधी प्राण्यास कधींच दंश करणार नाही!” हें तिचें वाक्य माझ्या तर फारच वरमों लागलें! तथापि पुन्हां म्यां धैर्याचा आव घालून तिला ह्मटलें:—

“तुम्ही काय ह्मणतां हें मला मुळींच कळत नाही!” “एका तर; मीच तुम्हाला कळवितें खरें काय आहे तें!” ती म्हणाली:—“तुम्ही कसेही झालें तरी परपुरुष आहां! व मी परस्त्री आहे! तेव्हां माझ्यासारखीनें तुमच्याशीं फार वेळ एकांत करणें सर्वथैव अनुचित आहे; हें मी जाणत्यें! पण ‘खरा प्रकार’ उजेडांत आणल्याखेरीज रहावत नाही; तेंथें माझा निरुपाय आहे! तुमची बायको लहानपणीं जेव्हां आपल्या माहेरीं असे, तेव्हां तिनें व म्यां एके ठिकाणीं खेळावें सवरावें! तेव्हांपासून तिची माझी गद्दी जुडली! पण एकाच बुरुडाच्या हातच्या घडलेल्या दोन पाक्या असल्या, तरी कर्मवशात् एक नाना प्रकारच्या सुगंधशीतल पुष्पांनीं परिप्लुत होत असल्यामुळें आदरणीय व परम पवित्र होते! व तिचीच दुसरी बहिण मलमूत्र वहाण्याचें साधन होतें!! त्याप्रमाणें माझ्या अहिल्येच्या नशिबानें तिला आपल्यासारखा समवयस्क व सद्गुणी नवरा मिळाल्यानें ती सर्व सद्गुणांची पुतळी बनली! व पैशाकडे लक्ष देऊन माझ्या आईबापांनीं मला एका जरठाच्या

पदरीं बांधून माझा मांसविक्रय केला ! त्यामुळे मी मूर्तिमंत 'नरकपुर' बनल्ये ! अतएव कामाच्या पक्षपातपणामुळे मी सर्वथैव पराधिन झाल्ये ! नवऱ्याच्या चोरून मी आपल्या प्रियकराशी जो पत्रव्यवहार करीत असे, व त्याची जी उत्तरे येत असत, तीं सर्व मी तिजजवळ लपवून ठेवण्यास देत असे ! कारण, माझ्या एकंदर वर्तणुकीवर माझ्या नवऱ्याचे जसे बारीक लक्ष आहे तसे फारच थोड्या विजोड जोडप्यांत गणल्या जाणाऱ्या नवऱ्यांचे त्यांच्या बायकांवर असेल ! तुमच्या बायकोवर माझा फार विश्वास असे ! व त्याप्रमाणे ती विश्वासपात्रही पण होती ! कारण, माझे रहस्य तिने कधीच बाहेर पाडले नाही ! फार तर काय ? पण म्यां तिजजवळ दिलेल्या पत्रांत काय आहे, याची सुद्धा तिने कधी चौकशी केली नाही ! व याची प्रचीतिही म्यां पुष्कळदा घेतली आहे ! आपण येथे आहां हे मला माहित नव्हते ! परंतु सुमारे दोनतीन महिन्यांपूर्वी तुमच्या बायकोची व माझी सहज तुळशीबागेत गांठ पडली ! तेव्हांपासून तुम्ही घरी नसलां म्हणजे मी नवऱ्याला सांगून कधी कधी येथे येत असे ! आपल्या दृष्टी काय ती मी एकदांच पडल्ये ! असो. पांचसहा दिवसांपूर्वी तुमची बायको जेव्हां आमच्या येथे जेवायला आली, तेव्हांच तिने तुमच्यांत झालेली विलक्षण चलविचल माझ्या कानावर घातली ! खरेच, ज्या सृष्टिकर्त्याने हे प्रचंड विश्व निर्माण केले, त्या दीनदयाळ परमेश्वराने सर्व स्त्रियांचा व पुरुषांचा चेहेरा एकसारखा केला नाही, किंवा त्या स्त्रीपुरुषांपैकी सुदैवाने ज्यांना पांढऱ्यावर काळे करण्याची शक्ति प्राप्त झाली आहे, त्या सर्वांचाच हस्ताक्षरे एकसारखी केली नाहीत, ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट समजली पाहिजे. नाहीतर तुमच्यासारखे, मिथ्या संशयाने, जे अविवेकी पुरुष भ्रमित झाले आहेत, किंवा दुराग्रहपटलाने ज्यांची ज्ञानदृष्टि अंध झाली आहे, त्यांचे हांतून माझ्या परप प्रिय अहिल्येसारख्या सत्वशील, शांत, पतिरत व साध्वी स्त्रिया रोजचे रोज किती आपल्या अमोल प्राणांस मुकल्या असत्या, ते एक परमेश्वरच जाणे ! तथापि, माझ्या मतें त्याने एक गोष्ट फार अनुचित केली आहे ! व ही अनुचित गोष्ट प्रचलित करण्यांत त्याचा कोणता हेतु असेल तो असो ! ती गोष्ट ही की, त्याने प्रत्येक गोष्टीस निदान एकेक तरी अपवाद ठेवला आहे ! तो तसा अपवाद त्याने ठेवला नसता, तर आज असा हा दुर्धर प्रसंग आलाच नसता ! म्हणजे तुम्हांला प्रत्यक्ष अहिल्येसारख्या पवित्र असणाऱ्या स्वस्त्रीची हत्या घडली नसती, व मलाही माझ्या प्रिय मैत्रिणीचा चिरकालिन विरह झाला नसता ! दुदैवाने आम्हां दोघांचे जसे नामसादश्य जुळविले ! तसे त्याने आमचे हस्ताक्षरसादश्यही जुळविले ही गोष्ट फार वाईट झाली ! माझे वर्तन जितके वाईट आहे तितकेच माझे अक्षर वाईट असते, तर माझ्या आनंदास पारच नसता ! परंतु हाय ! हाय ! विधिलिखितापुढे कोणाचे चालत नाही, असेच म्हणून स्वस्थ बसवें दुसरे काय ! तथापि, आपल्यासारखे

सद्गुणी भ्रतार व तिच्यासारखी एकनिष्ठ पत्नी असल्यामुळे माझे रहस्य असे बाहेर पडून तें तिच्या अपघातास कारण होईल असें मला वाटलें नव्हतें! असो. झालें तें वरेंच झालें! माझ्या 'अनुरागपत्रिका' मला आतां परत द्या, म्हणजे मी आपली जात्ये!"

वैद्यराज! दुःखाचे हजारों ढग गडगडावे! त्यांतून क्लेशाची बीज वारंवार कडकडून ठिकठिकाणीं तिचा प्रपात व्हावा! धैर्यतरु उन्मळून पाडणारें शोकाचें प्रचंड वावटळ सुटावें! आणि त्यानंतर कंठ मोकळा करून आक्रंदनाची वृष्टि व्हावी! त्याप्रमाणें माझी स्थिति झाली! सीतावियोगानें विरहाकुल झालेल्या रामचंद्राकडून, प्रत्यक्ष पाषाणांसही द्रविण्याच्या ज्या उक्ति भवभूतीनें वदविल्या त्यांचा, मला वाटतें, माझ्या दुःखापुढें कांहींच निभाव लागणार नाही! सीतेचा वियोग जरी 'निरवधि' होता तथापि ती जिवंत असून तिच्या पुनर्भेटीची रामचंद्राला आशा होती! पण मला 'आशा' हा शब्द तरी उच्चारवयास जागा आहे काय? तेव्हां त्या स्त्रीचें हृदयद्रावक भाषण ऐकून माझे दुःख कितीपटीनें दुणावलें असेल हें कां मी अंकगणिताचें साह्य घेऊन आपणांस हिशेबवार सांगितलें पाहिजे? तथापि, आज माझे मलाच आश्चर्य वाटतें कीं, तेवेळीं मी चरकांत घातल्या जाणाऱ्या गाईप्रमाणें दुःखानें हंबरडा कसा फोडलां नाही? असो. मोठ्या कष्टानें मी आपल्या छातीवर धोंडा ठेवून सद्वदित कंठानें म्हटलें:—“त्या अनुरागपत्रिकांस कांहीं खूण आहे काय?” तीही साश्रु म्हणाली कीं:—“त्या सर्व हरणाच्या कांतड्याचें एक सुंदर 'पाकिट' आहे, त्यांत आहेत. कांतडें घोटघोटून त्याला किरमिजी रंग आणला आहे! त्यावर चान्ही वाजूनीं सुंदर वेलपत्ति काढलेली आहे? चान्ही कोपऱ्यांवर सुरेख फुलें असून मधीं माझे सोन्याच्या अक्षरांनीं नांव लिहिलें आहे! शिवाय, त्यास गुंडाळण्याकरितां कलावतुचा एक सुंदर गोफही आहे!” हें तिचें भाषण ऐकतांच मी तर मेल्यापेक्षां मेला झालों? आधींच माझी मुद्रा उदासीन झाली होती! आणि तीत तिनें आपल्या वाग्शरांनीं आणखी ताडण केलें! तथापि, त्या वाणाचे ते व्रण तिला न दाखवितां तसाच उठून मी आपल्या प्रियेच्या टेबलाकडे गेलों! जातांना मात्र म्यां तिला साशंक मुद्रेनें विचारिलें कीं, त्या “सौभाग्यवति अहिल्याबाई” तुम्हीच काय? ती ह्मणाली:—“होय! आपल्या पातिव्रत्यधनावर दिवसाढवळ्या किंवा वाटेल तेव्हां गोपाळराव नामक वंचकास दरवडे घालूं देणारी अहिल्या ती मीच! माझे पाप उघडपणें कबूल करण्यास मला आज कोणाचीच भीति वाटत नाही!” हें तिचें निर्भीडपणाचें भाषण म्यां ऐकलें, तेव्हां मात्र माझ्या डोळ्यांतून अश्रूंचे बिंदु टपटपां पडूं लागले! परंतु मोठ्या कष्टानें तेही म्यां उत्तरीयानें सांवरून धरलें! आणि त्या स्त्रीच्या त्या “अनुरागपत्रिकां”चें पाकिट आणून तिच्या

हवारीं केलें. तें तिच्या हातांत पडतांच ती तडक आपल्या घरीं चालती झाली ! आणि मी मात्र दुःखार्णवाच्या भयंकर वादळांत गटांगळ्या खाऊं लागलों ! वैद्यराज ! जेव्हां ती स्त्री त्या “अनुरागपत्रिका” घेऊन माझ्या घराबाहेर पडली, तेव्हांच माझ्या दुःखाचें बीज नाहीसें झालें ! परंतु तो रक्ताचा थेंब माझ्या उजव्या हातावर ज्या ठिकाणीं उडाला, तेथचें मात्र दुःख अझून कमी झालें नाहीं, व होणारही नाहीं ! सध्यां त्या जागेवर दुःखान्नि इतका कांहीं जोरानें भडकत आहे कीं, त्यापुढें तक्षकराजाचा दंश कांहींच नाहीं ! रक्ताचा आरक्तपणा नाहींसा झाला पण त्या दुःखरूपी तरूचें मूळ मात्र आपलीं पाळीं आणखी खोल खणून दूरवर नेऊं लागलें ! सारांश, त्या जळजळण्यापासून मला फारच दुःख होत आहे. तें फार भयंकर असून कांहीं केल्या कमी होत नाहीं ! व होणार नाहीं ! मला त्या दिवसापासून झोंप कशी ती मुळींच नाहीं ! पण यदाकदाचित् जर मला कधीं नकळत गुंगी आली तर त्या गुंगींत सुद्धां त्या दुःखाच्या वेदना मला अत्यंत कासावीस करतात ! वैद्यराज ! या एकंदर पत्राच्या झोंकावरून माझे मन मला किती खात असेल ? व त्यापासून मला किती दुःख होत असेल ? हें मी तुझ्यांस पुनःपुन्हां सांगत नाहीं ! त्याचा अनुभव तुझाला दोन वेळां आलाच आहे ! परंतु ज्याअर्थी त्याच वेदना तिसऱ्यानें उलटल्या आहेत, त्याअर्थी त्या माझा शेवट केल्याखेरीज राहणार नाहींत, असें वाटतें ! त्यांच्या तावडींतून आपण मला दोनदां वांचविलें ! पण ह्या वेळेस मात्र कोणाचाच उपाय चालणार नाहीं असें वाटल्यावरून मीच आपणांकडे आलों नाहीं ! हें शेवटचें पत्रच आपणांस, आलें तसें वेडेवांकडे लिहून, धाडिलें आहे ! कारण, जी स्त्री माझ्याकडे त्या “अनुरागपत्रिका” मागण्यास आली, तीच स्त्री— “सौभाग्यवति अहिल्यावाई” —मी आपणांकडे जेव्हां दोनदां आलों, तेव्हां त्या दोनही वेळां आंतून डोकडोकावून मजकडे पाहतांना मला ओझरती दिसली ! तेव्हां माझ्या दुःखाचें मूळ बीज कांहीं अंशीं तीच असल्यामुळे मला कृतकर्माचें कसें काय दुःख होत आहे, याची थोडीशी तरी तिला कल्पना करतां यावी ! आतां तिनें त्या पत्रिका माझ्या बायकोजवळ विश्वासानें ठेवण्यास दिल्या. हा तिनें मोठा अपराध केला असें नाहीं ! कारण, पुढें होणाऱ्या भयंकर परिणामाची तिच्या मनांत कल्पना सुद्धां आली नव्हती, हें तिनेंच मला प्रत्यक्ष घोलून दाखविलें ! तिचें अक्षर सादृश्य आणि नामसादृश्य यांनींच माझा मोठा घात केला ! अथवा मीच मूर्खा-तला मूर्ख, म्हणून अविवेक पिशाचिकेच्या आधिन होऊन त्या विचान्या साध्वीचा व्यर्थ प्राण घेतला ! वैद्यराज ! आतां मी आपलें समाधान कसें करून घ्यावें ? हाय ! हाय ! ती पहा ! माझी प्रियाच सचेतन होऊन आज माझ्यापुढें जशी कांहीं उभी आहे ! माझी ही अनुकंपनीय स्थिति पाहून त्या बापडीला पहा कसा गहिवर आला आहे तो ! अहाहा ! तिची रम्य मूर्ति माझ्या कल्पनामंदिरांत आज कशी निश्चल उभी आहे ! अरे ! पण—तिचे ओंठ हलतात ! ती आपल्याशींच

कांहीं पुटपुटत आहेस वाटते! प्रिये! हे मत्प्राणसंजीवन सुंदरी! काय ह्यण-
त्येस तूं?—

श्लोक

होत्ये आजवरी विभक्त तुमच्या नाथा! शरीराहुनी! ।
“अर्धांगी प्रिय आमची” ह्यणत हो! होतां मला वाहुनी! ॥
“सर्वांगी” तुमच्या परंतु भिनल्ये मत्पूर्वपुण्यामुळे! ।
युग्मन्मानसमंदिरीं ह्यणुनि मी येऊनियां राहिल्ये! ॥ १ ॥
नाहीं मी हलणार तेथुनि कधीं—त्या सौख्यधामांतुनी! ।
दुदैवे जरि आगळीक घडली माझ्या प्रिया! हातुनीं! ॥
होत्ये अंतरल्ये क्षणैक तुमच्या सेवेस त्या दुर्दिनीं ।
त्या रोपे झिडकारुनी मज नका लावूं प्रिया! ये दिनीं! ॥ २ ॥

छे! छे! तुला मी आतां 'झिडकारून' कसा लावीन? व मी आपल्या हृदयमंदिरांतून
तुला दूर तरी कसा करीन? परंतु हाय! हाय! तुझे हें सरळ व निर्मळ आणि प्रेमळ व
रसाळ भाषण उदात्त, गंभीर व लीन असूनही माझ्या हृदयाचें पाणीच करतें! येवढा
मोठा अक्षम्य माझा अपराध! पण त्याची तूं किती दयाळुपणानें क्षमा केली आहेस?
म्यां दुष्टानें 'त्या दुर्दिनीं' तुझा प्राण घेतला असूनही तूं माझ्या हृदयमंदिरांत वास करूं
लागलीस! केवढा तुझा थोरपणा हा! तूं खरोखरच उदारधी होस यांत संशय नाही!
म्यां प्रत्यक्ष तुझा खून केला असूनही बळेंच तूं माझ्या हृदयमंदिरांत घुसत्येस! केवढें
मजवर तुझे प्रेम हें? माझ्या अपराधाचें स्वरूप परम भयंकर, ह्यणजे देहान्त शासना-
सच योग्य, असें असूनही तूच आपली "आगळीक" पुढें आणत्येस! केवढा तुझा
लीनपणा हा, नाही बरे? प्रियतमे! अगे जीवीच्या जीवलगे! मी आपल्या हृदयमंदि-
रांतून तुला कधीं कधीं दूर करणार नाहीं! मी खुनशी, कपटी, संशयी वगैरे
सर्व कांहीं असून मेल्यानंतर सुद्धां माझ्याशीं तुझे असें हें थोरपणाचें वर्तन असणें,
ह्यणजे त्यां आपल्या असह्य उपकार भारानेंच मला मारणें होय! घे! हातीं शस्त्र
घे! आणि माझा तूच शिरच्छेद कर! मी त्याच योग्यतेचा आहे! असो! वैद्यराज!
'अनुरागपत्रिका' व्याख्यान संपलें! सबब पुरें करितों! ईश्वर आपलें कल्याण करो!
लोभ असावा हे विनंति.

आपला सेवक,

गौतमराव बापुजी महात्मे.

वैद्यराज हें पत्र घडघडां वाचून त्याची घडी करूं लागले व दीर्घ श्वासो-
च्छ्वास सोडीत उदास मुद्रेनें चहूंकडे पाहूं लागले! आपल्याला आंतील
मजकुराशीं फारसें कर्तव्य नाहीं असें त्यांना प्रथमतः वाटलें होतें! तथापि,
त्यांच्या मनांत यायची ती एका विचित्र शंका येऊन गेलीच होती.

परंतु तिचें तें निराकरण करतात न करतात, तोंच त्यांचे मध्य घरांत धप्पदिशीं कसलासा आवाज झालेला त्यांना ऐकूं आला! त्याबरोबर ते दचकून उठून घरांत जाऊन पाहूं लागले, तों त्यांचीच तरुण स्त्री उरांत खंजीर खुपसून निचेष्ट पडलेली त्यांना दिसली!!! रक्ताचा पाट वेगानें वाहूं नये ह्या हेतूनें असेल, किंवा दुसऱ्या कांहीं हेतूनें असेल, तिनें आपला डावा हात त्या जखमेवर ठेवून उराशीं धरला होता! असा हा भयंकर प्रकार पहातांच वैद्यराज फार घाबरले! परंतु धीर धरून मोठ्या कष्टानें त्यांनीं तो खंजीर तिच्या उरांतून बाहेर काढला! ती जखम इतकी मोठी, जबर व खोल होती कीं, खंजीर बाहेर काढतांच तिला वायूचा झटका होऊन तिची वाचाच बसली! एकदोन असामींच्या मदतीनें वैद्यराजांनीं तिला उचलून घोंगडीवर घातली! आणि तिचे दोन्ही हात व्यवस्थेनें नीट करून ठेविले! तों तिच्या डाव्या हाताची मूठ झांकलेली आहे, असें त्यांनीं पाहिलें! तेव्हां ह्या मुठीचा व हिच्या या भयंकर हत्येचा तर कांहीं संबंध नसेल ना?" अशी त्यांच्या मनांत शंका येऊन त्यांनीं ती मूठ उघडून पाहिली! तों तें "सौभाग्यवति अहिल्यावाई"च्या "अनुरागपत्रिकां"चें 'पाकिट' आहे असें त्यांना दिसून आलें!!! वैद्यराज ह्यातारे होते, तथापि आपली स्त्री अशा प्रकारची दुराचारी आहे, असें त्यांना समजतांच त्यांची तब्यत गरम झाली! आणि रागानें तिला ते कांहीं प्रश्न करूं लागले! परंतु उत्तर नाहीं! येईल कोठून? आपल्या पापाची झडती देण्यास ती तेच वेळीं यमाजी भास्कराचे दरबारांत चालती झाली!!! दुसरेच दिवशीं वैद्यराजांकडे एक वर्तमानपत्र आलें; त्यांत पुढील मजकूर होता:—

“आत्महत्या!—ह्या जगांत विश्वास ही एक मोठी अजब चीज होय! तो एकदां उडाला ह्मणजे त्याबरोबर प्रत्येक वस्तूवरचें मनुष्याचें मनही उचल खातें! 'मनानें एकदां उचल घेतली, म्हणजे त्याच्यामार्गे एक दुराग्रहपिशाचिका लागत असते! ह्या पिशाचानें त्याला एकदां पछाडलें, ह्मणजे तो मनुष्य विद्वान् असो, अविद्वान् असो, किंवा शहाणा असो अथवा मूर्ख असो; त्याच्या हातून पुढें कोण कोणते अनर्थ घडून येतील, हें सांगणें कठीण आहे! कारण, त्या पिशाचापुढें मनाची सु-संस्कृतता, स्वतंत्रता, व विवेकता ह्यांचें कांहींच चालेनासें होतें! मि० गौतमराव वापुजी महात्मे, हे किती विद्वान्, थोर व परोपकारी होते हें आमच्या वाचकांस नव्यानें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं! अशा शांत मनाच्या लोकोत्तर पुरुषाच्या हातून जर आत्महत्या होऊं लागली, तर विद्वत्ता, थोरपणा, परोपकार वगैरेंनीं कोणाचा आश्रय पहावा? मि० महात्मे चांगले सुशिक्षित असून लोककल्याणेच्छु होते! अज्ञानांधकारांत निमग्न झालेल्या स्त्रीवर्गास “ज्ञानप्रकाशांत” आणण्याचा तर त्यांनीं विडाच उचलला होता! व विशेषतः त्याच हेतूनें त्यांनीं आपलें विन्हाड आमच्या पुण्यग्रामांचे कायम केलें होतें! यांनीं समाजरचना, संसारयात्रा, स्त्री-शिक्षण वगैरे विषयांवर निरनिराळीं सुरेख पुस्तकें लिहिलीं आहेत! आमच्या पत्रास

त्यांचें फारच साह्य होतें. तेव्हां ते या पत्रास आपल्या लेखणीनें सवडीनुसार पवित्र करीत असत हें सांगणें नकोच ! ते जातिवंत मराठे होते. तथापि, त्यांनीं “गुलाम-गिरी”च्या वर्गांत सामील होऊन ब्रह्मद्वेष कधींच केला नाहीं ! अशा होतकरू विद्वानांनं आत्महत्या करून परलोकास जाणें आमच्या समाजाचें, व विशेषतः आमच्या भगिनींचें, परम दुर्भाग्य होय ! आत्महत्येचें कारण अझून नीटसें समजलें नाहीं ! परंतु आमचें कर्णपिशाच आमच्या कानांत नुकतेंच गुणगुणून गेलें कीं, सुमारें तीन साडेतीन महिन्यांपूर्वी ज्या सुशिक्षित व विनयवति स्त्रीच्या अकालिक मृत्युविषयी आमच्या व इतर पत्रांतून वातमी प्रसिद्ध झाली होती, त्या सौ० अहिल्यावाई, मि० महात्मे यांची सुशील पत्नी, होत ! ह्या वाईचीही विद्वत्ता त्यांच्या वयाच्या मानांनं असाधारणच होती ! “आमच्या प्राचीन स्त्रिया व त्यांचें पातिव्रत्य” या मथाळ्याखालीं आमच्या पत्रांतून जी सुरस कादंबरी प्रसिद्ध झाली आहे ती याच अल्पवयी विदुषीच्या गोंडस हातांतून उतरलेली होती ! अशा सद्गुणी स्त्रीच्या वर्तनाचा मि० महात्मे यांस संशय आल्यावरून सहा साडेसहा महिन्यांपूर्वी त्यांनीं तिला ठार मारली ! पण पुढें ती माउली निर्दोषी होती असें जेव्हां त्यांना दिसून आलें तेव्हां त्यांस कृतकर्माचा फारच पश्चाताप झाला ! त्या पश्चात्तापानें ते झुरणीसच लागल्या-सारखे झाले ! व शेवटीं स्वस्त्रीहत्येचें पातक जेव्हां त्यांना सहन होईनासें झालें तेव्हां त्यांनीं जी कड्यार आपल्या बायकोच्या काळजांत भोंसकून तिचा प्राण घेतला ! तीच कड्यार त्यांनीं आपले छातींत मारून इहलोकचा संबंध तोडला !!! शिव ! शिव ! मि० महात्मे यासारख्या विद्वान् ह्यणविणाऱ्या पुरुषांसही जर सुशिक्षित स्त्रियांच्या सद्वर्तनाचा संशय येतो, तर दीड हळकुंडानें पिवळे होणाऱ्या “वैभवा-नुयायी” मंडळींनीं “स्त्रीशिक्षणाचा परिणाम व्यभिचार व खून” अशीं अनर्थोत्पादक विधानें ठोकून दिलीं, तर त्यांत त्यांचा काय बरें अपराध ? आम्ही तर असें ह्यणतो कीं, सध्यांच्या मानांनं आमचा भगिनीवर्ग सुशिक्षित होईल, तर देशोन्नतीचा काल फार लांब आहे असें ह्यणण्यास मुळींच जागा राहणार नाहीं. असो, मि० महात्मे व त्यांच्या निरपराधी स्त्रीचा खून, ही हकीगत अत्यंत चटकदार असून हृदयद्रावक आहे. ती सवडीनुसार वाचकांस सादर करण्याचा आमचा विचार आहे. तूर्त त्या दुर्दैवी स्त्रीपुरुषांच्या आत्म्यांस चिरकाल शांति मिळो अशी परमेश्वराची प्रार्थना करून हा मृत्युलेख संपवितों.”

भारत भाग्योदय

(अथवा नागपूर येथे भरलेल्या ७ व्या राष्ट्रीयसभेचे साद्यंत वर्णन).

ह्यात ७ व्या राष्ट्रीयसभेचे साद्यंत वर्णन अति प्रेमळ व चटकदार भाषेत लिहिले आहे. ते वाचले असता सभेचा अपूर्व व मनोहर देखावा मूर्तिमंत दिसू लागतो. सर्व वक्त्यांची भाषणे दिली असून त्या त्या वेळचे सभेचे रमणीय स्वरूप फारच कुशलतेने वर्णिले आहे. नागपूर एथील लोकप्रिय व सुप्रसिद्ध सद्गृहस्थ मि. नारायणस्वामी नायडू यांस हे पुस्तक समर्पण केले असून प्रारंभी त्यांचे सचित्र मनोरम चरित्रही दिले आहे, व शेवटी मागील ६ सभांची माहिती देऊन सुंदर कविताही घातल्या आहेत. त्यामुळे पुस्तक अत्यंत लोकप्रिय झाले आहे

सांचा डेमी अष्टपत्री. पृष्ठे ७५. किं. १ प्रतीस २ आणे, ट. ह. ६॥ आणा.

भारत कीर्ति ध्वज

(अथवा अलाहाबाद येथे भरलेल्या ८ व्या राष्ट्रीयसभेचे साद्यंत वर्णन).

ह्यात ८ व्या राष्ट्रीयसभेचे साद्यंत चटकदार वर्णन दिले आहे. त्यामध्ये सभेची एकांदर हकीगत—जी कधी कोणाच्या मुखांतून ऐकण्यास मिळण्याचा फारसा संभव नाही—ती सर्व अत्यंत मनोरम भाषेत प्रेमळ अंतःकरणाने 'भारतभाग्योदय' नामक पुस्तकाच्या कर्त्यांनीच लिहिली आहे. ती हृदयद्रावक हकीगत वाचून राष्ट्रीयसभेविषयी मनांत प्रीति उत्पन्न न होणारा मनुष्य विरळा.

सांचा डेमी अष्टपत्री. पृष्ठे ५० किं. १ प्रतीस २ आणे, ट. ह. ६॥ आणा.

१ आनरेबल दादाभाई नवरोजी, एम्. पी.,

ह्यांचे सचित्र चरित्र.

सांचा डेमी अष्टपत्री. पृष्ठे ३२. किंमत ६१॥ आणा, ट. ख. ६॥ आणा.

२ आनरेबल पंडित अयोध्यानाथ ह्यांचे चरित्र.

सांचा डेमी अष्टपत्री. पृष्ठे १२. किंमत ६॥ आणा. ट. ख. ६॥ आणा.

३ प्रिन्सिपाल वामन शिवराम आपटे, एम्. ए.,

ह्यांचे सचित्र चरित्र.

सांचा डेमी अष्टपत्री. पृष्ठे १२. किंमत ६॥ आणा, ट. ख. ६॥ आणा.

वरील तिन्ही चरित्रे एकदम घेणारांस ट.ख.सह किंमत फक्त ३ आणेच पडेल.

महाराणी विक्टोरिया व ब्राडला ह्यांच्या चित्रांसह.

अनेक उपयुक्त माहितीचे पाकेट पुस्तक.

ह्यांत फिर्यादीस व कर्जखतास लागणारे स्टांप, खानेसुमारी, व्याज, इन्कम टाक्स, पगार आकारणीची कौष्टके, हिंदुस्थानातील बड्या अधिकाऱ्यांचे पगार, तार, टपाल व रेल्वेसंबंधी माहिती, इ. इ. उपयुक्त विषय आहेत.

सांचा रायल ३२ पेजी. पृष्ठे ४०, किं. २ प्रतीस ट. ह. सह फक्त १ आणा. ५ प्रतीस ट. ह. सह किं. २ आणे. १० प्रतीस किं. ३ आणे, २५ प्रतीस ६ आणे.

पत्ता—मराठी लिटररी सोसायटी, गिरगांव पोस्ट, मुंबई.

जुलै १८९२ तों जून १८९३ पर्यंत प्रसिद्ध झालेलें २७५ पानांचें
हिंदुस्थान व इतर देशांतील सर्व प्रकारच्या महत्त्वाच्या बातम्यांचें
अति स्वस्त, सुंदर व अवश्य संग्रहणीय मासिक पुस्तक.

मासिकवृत्तमाला अथवा विविधविषयसुधा.

सांचा डेमा अष्टपत्री. दर अंकाची पृष्ठसंख्या २४. वर्षाची ट. ख. सह वर्गणी रु. १.

जुलै १८९२ तो जून १८९३ पर्यंतच्या पहिल्या वर्षाच्या १२ अंकांत खालील
विषयांचा सवडीनुसार समावेश केला आहे :—

स्वदेशांत व परदेशांत राजकीय, सामाजिक, अथवा धर्मसंबंधी घडलेल्या
महत्त्वाच्या गोष्टी, संशोधक पुरुषांचे नवीन विचार, देशी संस्थानांत झालेल्या
राजकीय उलाढाली व तेथील खबरबात, निरनिराळ्या प्रांतांमध्ये घडणारे नैसर्गिक
चमत्कार, देशोदेशीच्या न्याय कोर्टांपुढे येणाऱ्या अद्भुत खटल्यांची माहिती,
वैद्यकसंबंधी महत्त्वाचे शोध, लोकस्थितीची हालहवाल, शिक्षणसंबंधी उपयुक्त विचार,
युद्धसंबंधी बातम्या, मद्रास, बंगाल, मुंबई, वायव्य प्रांत, पंजाब, राजपुताना, वगैरे
ठिकाणची खबरबात, अंमलदारांच्या जुलमी वर्तनासंबंधाने प्रसिद्ध होणाऱ्या हकिकती,
कायदे कौन्सिलांतील विषय, कुटुंबीय गृहस्थांस अवश्य लागणारी माहिती, प्रसिद्ध
मुत्सद्यांचे व वर्तमानपत्रकारांचे विचार, विश्वविद्यालयांतून होणाऱ्या फेरफारांची
माहिती, करमणुकीचे चुटके, नामांकित स्त्रीपुरुषांची संक्षिप्त माहिती, आणि एकंदर
माहिण्यांत घडलेली वर्तमाने, इ. इ. इ.

जुलै १८९२ तों जून १८९३ च्या पहिल्या वर्षाच्या सुद्धा १२ अंकांस—ह्यणजे
२७५ पानांच्या पुस्तकास—डिसेंबर १८९३ अखेर घेणारांस ट. ख. सह १२ आणे
व चांधीव पुस्तकास ट. ख. सह १४ आणे किंमत पडेल. ती त्यांतील येणाऱ्या
नानाप्रकारच्या व मनोरंजक विषयांच्या मानाने जास्त आहे असे कोणीही ह्यणार
नाहीं. मुदतीपुढे भर—ह्यणजे रु. १—किंमत पडेल.

कोणत्याही एका सुद्धा अंकास ट. ख. सह २ आणे किंमत पडेल.

आतां मात्र अति स्वतः-केवळ फुकट-ह्मटले तरी चालेल !

मूळ किंमत ट. ख. सह रु. ६-८-० आहे.

डिसेंबर १८९३ अखेर ट. ख. सह फक्त रु. ४ च किंमत पडेल.

आरबी भाषेतील चित्रयुक्त सुरस व चमत्कारिक गोष्टी.

सांचा रायल अष्टपत्री. पृष्ठसंख्या १००० पेक्षा जास्त. आंत चित्रे आहेत.
टाईप उत्तम. बायंडिंग सुरेख व मजबूत. सोनेरी नांव. कि. ट. ख. सह रु. ६॥.
डिसेंबर १८९३ अखेर कि. फक्त रु. ४ च पडेल. थोड्याच प्रति शिल्लक आहेत.

पत्ता—मराठी लिटररी सोसायटी, गिरगांव पोस्ट, मुंबई.

अपूर्व] लक्षपूर्वक वाचन तर पहा. [लाभ !

मगठी वाचतां येणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यानें ही संधि दवळूं नये.

स्वस्त ! अति स्वस्त !! सर्वांत स्वस्त !!! अति दुर्मिळ संधि !!!

डेमी अष्टपत्री सांच्याचें सरासरी ७०० पानांचें पुस्तक २ रुपये किंमतीस !

ही केवळ स्वस्तपणाची कमालच होय !

इतकें स्वस्त दुसरें कोणतेंही पुस्तक नाहीं !!!

जुलै १८९१ पासून जून १८९३ पर्यंत प्रसिद्ध झालेलें अति स्वस्त व सुंदर

महाराष्ट्रकोकिल (मासिक पुस्तक)

सांचा डेमी अष्टपत्री. दर अंकाची पृष्ठसंख्या ३२. वार्षिक वर्गणी ट.ह. रु. १-३-०

जुलै १८९१ पासून जून १८९३ पर्यंतच्या दोन वर्षांच्या २४ अंकांत खालील सुंदर विषयांची समावेश केला आहेः—

१ सुप्रसिद्ध स्त्रीपुरुषांची सचित्र मनोरम चरित्रें, २ गणिक काव्यें, ३ नीतिपर निबंध, ४ विविधजनप्रदर्शन, ५ लोकोत्तर चमत्कार, ६ उपयुक्त शास्त्रीय माहिती, ७ महत्वाची व चमत्कारिक माहिती, ८ कलरत्न, ९ इतिहासांतील कांहीं मनोरम स्थळें, १० विद्यामंदिगांतील कांहीं गोष्टी, १० स्फुट विषय, १२ ननोरजक आख्यायिका, १३ नवीन पुस्तकांचें परीक्षण, १४ भारतकीर्तिध्वज अथवा अलाहाबाद येथे भरलेल्या ८ व्या राष्ट्रीयसभेचें मासिक वर्णन, १५ अनुरागपत्रिका कादंबरी—एक संपूर्ण दुःखपर्यवसायी गोष्ट १६ झांशी संस्थानचा संपूर्ण इतिहास—खद्द श्रीमंत दामोदरराव झांशीवाले—सुप्रसिद्ध झांशी संस्थानच्या अतुल पराक्रमां गणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांचे दत्तकपुत्र—त्यांनीं ह्या इतिहासाची माहिती दिली आहे, तेव्हां तो किती विश्वासनीय व मजेदार असल त्याची कल्पना वाचकांनींच करावी.

वरील सुंदर व मनोरम विषय ज्यांत आले आहेत अशा पहिल्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही एका वर्षाचें सुटें १२ अंक—झणजे डेमी अष्टपत्री ३५० वर पानांचें पुस्तक—पेणारांस डिसेंबर १८९३ अखेर ट. ह. सह किं. रु. १-१-० पडेल. त्यापुढे भर—झणजे रु. १-३-०—किंमत पडेल. प्रत्येक वर्षाच्या बांधलेल्या पुस्तकास ६३ आणि जास्त पडतील. कोणत्याही एका सुट्या अंकाची किं. ट.ह. सह ६३ आणि पडेल.

पहिल्या व दुसऱ्या वर्षांचे (जुलै १८९१ तों जून १८९३ पर्यंतचे) एकदम २४ सुटें अंक—झणजे सरासरी ७०० वर पानांचें पुस्तक—पेणारांस डिसेंबर १८९३ अखेर ट. ख. सह किं. फक्त रु. २ पडेल. पुढे भर—झणजे—रु. २-६-० किंमत पडेल. दोन्ही वर्षांची बांधलेलीं दोन पुस्तकें एकदम पेणारांस ट. ख. सह फक्त रु. २-४-० किंमत पडेल.

पत्ता—मराठी लिटररी सोसायटी, गिरगांव पोस्ट, मुंबई.